

Cmentarz wojenny Nr 79 SĘKOWA

Dokumentacja historyczno-odtworzeniowa.

Autor opracowania: Jerzy J.P. Drogomir

Współpraca: Izabela Chlost

Zakres dokumentacji:

Dokumentacja obejmuje kompleksowe odtworzenie cmentarza, z wyjątkiem pomnika głównego i murów ogrodzenia wraz z bramą.

Literatura i źródła:

1. R. Broch, H. Hauptmann. *Zachodniogalicyskie Groby Bohaterów*, przekład filolog. H. Sznytka, wstęp i opracowanie J. Drogomir, Tarnów 1995.
2. J. Drogomir, *Polegli w Galicji Zachodniej 1914-15*, tom I, Tarnów 1999.
3. Zespół akt WUOnGW w: Archiwum Państwowym w Krakowie, sygn.: GW 41, GW 61, GW 62, GW 88 i inne.
4. Teki *Cmentarz wojenny Nr 79 SĘKOWA* i in. w: prywatnym archiwum dokumentów i fotografii Jerzego Drogomira.
5. Prywatne zbiory fotografii Krzysztofa Garduły.
6. Dane z inwentaryzacji szczegółowych i sprawdzających z lat 1984-2011.

Data opracowania: październik–grudzień 2011 roku

Spis treści:

- I. Wprowadzenie.
- II. Opis stanu wyjściowego, aktualnego i wprowadzonych zmian.
- III. Prace rekonstrukcyjno-odtworzeniowe i uzupełniające.
- IV. Załączniki.

I. Wprowadzenie.

Cmentarz położony jest w szczytowej partii pasma wzgórz, ciągnących się od strony północno-wschodniej wzdłuż doliny potoku Sękówka. Z cmentarza roztacza się szeroka panorama na dolinę i przeciwległe wzgórza. Cmentarz Nr 79 powstał z cmentarza prowizorycznego Nr 3 w Okręgu cmentarnym Nr III Gorlice i Grybów (III/3). Cmentarz projektował główny budowniczy cmentarzy w III Okręgu cmentarnym – inżynier-porucznik Hans Mayr, architekt wiedeński. W przeciwieństwie do monumentalnych akcentów zawartych w architekturze głównego cmentarza Nr 80, które miały sprawiać, że był on zewsząd widoczny, położony w pobliżu cmentarz Nr

79, mimo wielkich rozmiarów i podobnego wykonania, jest wtopiony w krajobraz, najpewniej zgodnie z intencją twórcy, by nie konkutować z obiektem głównym i nie odwracać od niego uwagi. Oba cmentarze stanowią pewną analogię do spotykanych często w miejscach pielgrzymkowych świątyń – głównej i pomocniczej. Wszystkie cechy potwierdzające kunszt twórczy Mayra, ujawniają się zatem w znakomitym rozplanowaniu i organizacji wnętrza cmentarza nr 79 oraz perfekcyjnym dopracowaniu szczegółów.

W dokumentacji archiwalnej zachowały się m.in. wykazy pochowanych, karty sprostowań i kartoteki indywidualne, odrys planu z tabelą grobów, szereg rysunków projektowych w różnej formie (np. kopie ozalidowe), w tym plan 1:100. Plan zawiera szczegółowe dane: ogrodzenie, pomnik główny, bramę, rozmieszczenie kwater z lokalizacją mogił i nagrobków na kwaterach, sieć alejek, projektowaną zieleń i inne szczegóły, zarówno w obrębie murów, jak też przed cmentarzem. Cmentarz został zrealizowany wg omawianego planu. Wprowadzone na samym początku realizacji pewne zmiany (omówione w dalszej części dokumentacji), nie zmieniły koncepcji założenia i nie miały wpływu na wyposażenie i urządzenie wnętrza cmentarza. Plan archiwalny, po naniesieniu poprawek aktualizacyjnych, został dołączony do dokumentacji (załącznik 2), stanowiąc podstawę do odtworzenia cmentarza.

Cennym źródłem informacji są fotografie. Najstarsze, wykonane przed zakończeniem wojny oraz w latach 20. potwierdzają, że cmentarz został zbudowany i urządzony na podstawie zachowanego projektu, który był wycinkowo dostosowywany do pewnych realiów, przy czym zmiany nie dotyczyły generalnych założeń. Zdjęcia wykonane później pozwalają potwierdzić realizację zgodną z założeniami oraz zachodzące z biegiem lat zmiany.

Według oficjalnych danych archiwalnych, na cmentarzu wojennym Nr 79 znajduje się 105 grobów. W 53 grobach pojedynczych i 52 masowych spoczywa 491 pochowanych, w tym 109 z armii austro-węgierskiej, 190 z armii pruskiej (niemieckiej) oraz 192 z armii rosyjskiej. W liczbie pochowanych znane są nazwiska 237 żołnierzy.

II. Opis stanu wyjściowego i aktualnego oraz wprowadzonych zmian.

Cmentarz założono w szczytowej partii pasma wzniesień, na południowo-zachodnim skłonie stoku, wśród pól. Założenie ma kształt prostokąta o stosunku boków ok. 4:5. Ogrodzenie stanowi starannie wykonany, masywny mur, z regularnych kamiennych ciosów, w układzie warstwowym, uskokowo dostosowany do różnicy poziomów terenu. Mur przykryto dwuspadową, betonową płytą. Na osi głównej, prostopadłej do nachylenia stoku, umieszczono w górnej części cmentarza pomnik główny, a w dolnej wejście. Oba te elementy zaakcentowano, tworząc za pomnikiem prostokątne wyłamanie zewnętrzne, a bramę umieszczając w nieco głębszym wyłamaniu wewnętrznym. Załamania muru powtarza sztucznie utworzona wzdłuż czołowej linii ogrodzenia platforma o 3 metrowej szerokości, oskarpowana od strony stoku, której zewnętrzne wyłamanie przed częścią bramną ogrodzenia tworzy wysunięty placzyk. Na placyku tym, ustawiono na przedłużeniu głównej osi cmentarza, wysoki charakterystyczny drewniany krzyż z półokrągłym zadaszeniem. Krzyże takie na wielu okolicznych cmentarzach wojennych pełnią funkcję krzyży pomnikowych.

W tym przypadku krzyż stojący w dobrze widocznym miejscu przed cmentarzem wojennym, nie posiadającym wyraźnych akcentów wertykalnych, wskazuje jego lokalizację. Poziomy pas gruntu wzdłuż muru czołowego pełni rolę pasa drogi, a platforma z krzyżem umożliwia odwiedzającym wygodne gromadzenie się przed cmentarzem. Powierzchnia cmentarza w obrębie murów jest wyprofilowana w stosunku do terenu położonego na zewnątrz murów tak, że tworzy niezauważalne spadki poprzeczne. Nachylenie terenu wzdłuż osi głównej cmentarza również złagodzone przez wykonanie niewysokiej skarpy biegnącej na całej szerokości w poprzek cmentarza, ok. 9 m przed pomnikiem głównym. Pozwoliło to rozmieścić groby na niemal poziomych płaszczyznach oraz wprowadziło znaczący element podnoszący estetykę założenia. Wejście na górny poziom prowadzi po kilku wygodnych schodach ujętych w szerokie murki polickowe. Pomnik główny zbudowany z kamiennych ciosów, ma kształt spłaszczonego w tylnej części obelisku, zwieńczonego niewysokim, betonowym krzyżem. W dolnej części bryły pomnika wtopiona jest w dwa masywne odcinki muru, wychodzące ku przodowi. Ich wielospadowe zwieńczenia stykają się ze ścianami korpusu pomnika. W przedniej płaszczyźnie obelisku wykonano prostokątną niszę na kamienną tablicę inskrypcyjną.

Wystrój architektoniczny i urządzenie cmentarza, jak wspomniano we wprowadzeniu, są generalnie zgodne z zachowanym projektem Mayra. Dodatkowe opisy dotyczące wystroju wnętrza, szczególnie sposobu wykonania chodników i zieleńców oraz uwagi o zieleni, zawierają opisy fotografii (załącznik 6).

Oś główna, biegnąca przez furtę, aleję centralną, schody na górny poziom, a następnie pokrywająca się z osią pomnika głównego, stanowi zarazem oś symetrii całego założenia. Symetria stanowi główny środek wyrazu. Zachowany rysunek projektowy potwierdza konsekwentne zachowanie symetrii od lokalizacji kwater, ilości grobów na kwaterach, przebiegu dzielących kwatery alejek, po wyposażenie grobów, a nawet rozmieszczenie zieleni. Dopiero w trakcie realizacji poczyniono pewne odstępstwa, praktycznie niedostrzegalne w stopniu mogącym zepsuć efekt zachowania kompozycji. Zmiany zostaną omówione w dalszej części nin. rozdziału.

Groby pochowanych z poszczególnych armii usytuowano oddzielnie. Groby poległych z armii austro-węgierskiej zlokalizowano na lewo od osi cmentarza, a na prawo od osi groby poległych z armii niemieckiej (pruskiej). Wszystkie nagrobki na grobach sprzymierzonych armii są zwrócone w kierunku wejścia lub ku osi głównej. W przeciwną stronę zwrócone są nagrobki na grobach poległych z armii rosyjskiej, usytuowane w dwu rzędach wzdłuż muru po obu stronach wejścia na cmentarz. Podobnie jak na reprezentacyjnym cmentarzu głównym, Nr 91 w Gorlicach i Nr 80 Sękowa, na cmentarzu Nr 79 nie usypywano indywidualnych kopców mogilnych, lecz „mogiły poległych na polu chwały zblokowane na dużych trawiastych powierzchniach i ozdobiono żeliwnymi krzyżami...” (cyt. z opisu cmentarza w dziele wymienionym w punkcie 1 *Literatura i źródła*).

Każdy nagrobek składa się z betonowego cokołu zwieńczonego krzyżem typu **M**, z datą 1915 na ramieniu poprzecznym. W sumie ustawiono je na 88 grobach indywidualnych i niewielkich masowych, z pochowanymi z armii sprzymierzonych – austro-węgierskiej i niemieckiej (pruskiej). Zblokowane groby tworzą rzędy różnej długości, zależnej od ilości zblokowanych mogił. Najkrótsze 4 rzędy, zawierające po 7 grobów każdy, rozlokowane równolegle do osi głównej, po obu stronach wielkich

grobow masowych nr 74 i 75 po stronie prawej i nr 90 oraz zieleńca po stronie lewej. Wszystkie pozostałe rzędy rozlokowane są prostopadle do osi cmentarza. Wzdłuż skarpy są to najdłuższe rzędy, zawierające po 12 grobów każdy. Powyżej skarpy położone są cztery rzędy – dwa biegnące bliżej skarpy zawierają po 8 grobów, dwa przy murze po obu stronach pomnika głównego – po 10 grobów. Początkowo na każdym z trzech grobów o numerach 1, 2 i 3 oraz 24, 25 i 26 stał jeden nagrobek nad grobem środkowym (nr 2 i nr 25), następnie po stronie niemieckiej nagrobek zastąpiono stelą, a po stronie austro-węgierskiej w nieustalonym czasie usunięto nagrobek, lecz nie ustawiono steli.

Na tylnych stronach cokołów krzyży nagrobnych mocowano małe tabliczki cynkowe z wybitymi numerami grobów w numeracji ciągłej w danym okręgu (np.: 1145/III). Numer ewidencyjny grobu pozwalał ustalić personalia pochowanego w danym grobie lub przynajmniej armię, w której służył. W przypadku, gdy nagrobek „obsługiwał” kilka grobów (o różnych numerach), mocowano na nim kilka tabliczek. Większość nagrobków ma przygotowane małe wnęki, w których umieszczano deseczki z przybitymi tabliczkami. W przypadku braku wnęki lub potrzeby umieszczenia kilku tabliczek, mocowano je bezpośrednio na tylnej powierzchni cokołu (patrz: załącznik 6, zdjęcia 25, 26 i 27 i in.)

Prócz wymienionych krzyży, na cmentarzu zastosowano przeznaczone na groby masowe krzyże typu **U**, **N** i **Ж**, osadzone na specjalnych dużych cokołach, ściętych pulpitem w przedniej części. W przypadku cmentarza Nr 79, krzyże tego typu, ustawione poza grobami, wskazują kwatery mogił z poległymi z konkretnej armii, a ustawione w obrębie wielkich grobów masowych lub bezpośrednio na nich, prócz tej funkcji, pełnią rolę krzyży nagrobnych.

Granice zasięgu niektórych kwater lub wielkich mogił zbiorowych, oznaczono ustawiając w widocznych miejscach, przeznaczone na groby indywidualne krzyże żeliwne typu **A**, **W** i **Ψ**, mocowane na małych cokolikach. Kombinacje tych 6 typów krzyży można prześledzić na planie, załącznik 2, na którym pominięto oznaczanie nagrobków z krzyżami typu **M**.

Krzyż typu **U** w roli sygnalizatora lokalizacji kwater grobów austro-węgierskich (po stronie lewej) i typu **N**, sygnalizującego położenie kwater niemieckich (po stronie prawej), ustawiono na skarpie biegnącej w poprzek cmentarza. Pary krzyży typu **A**, po stronie austro-węgierskiej i typu **W**, po stronie niemieckiej, ustawione przy ścieżce biegnącej wzdłuż grobów od nr 27 do nr 42 na skarpie, wyznaczają dolny zasięg kwater z grobami położonymi między tylnym murem ogrodzenia, a skarpią (patrz: załącznik 2). W obrębie wielkich grobów masowych, nr 74 i 75, z poległymi z armii niemieckiej (pruskiej), ustawiono na dużym cokole krzyż typu **N**, a na symetrycznie usytuowanym obszarze z wielkim grobem masowym, nr 90, z poległymi z armii austro-węgierskiej, ustawiono na dużym cokole krzyż typu **U**. Dolne naroża grobów nr 74 i 75 oznaczono parami krzyży typu **W**, a dolną granicę grobu nr 90 krzyżami typu **A**. W części cmentarza z poległymi z armii rosyjskiej, ustawiono 4 cokoły z krzyżami typu **Ж**. Dwa z nich stoją na wielkich grobach masowych nr 98 i 99, pełniąc funkcję krzyży nagrobnych, a dwa na pasach grobów położonych wzdłuż murów, z trzema grobami w każdym pasie, pełniąc podwójną funkcję – krzyży nagrobnych i sygnalizatorów. Z uwagi na znaczne długości 4 pasów grobów, granice

zasięgu po każdej stronie cmentarza wyznaczają pary krzyży typu Ψ , umieszczone na dolnej linii grobów, przy ścieżkach.

Analiza założeń projektowych cmentarzy Nr 80 i Nr 79 wykazuje szereg podobieństw. Na obu cmentarzach osie symetrii dzielą pola grobowe na część prawą, przeznaczoną dla poległych z armii niemieckiej i część lewą, dla poległych z armii austro-węgierskiej, natomiast groby poległych z armii rosyjskiej sytuowane są wzdłuż ogrodzeń. Identyczne jest też wyposażenie grobów, zarówno co do typów krzyży, jak wykonania cokołów.

W pierwotnych założeniach projektowych przewidywano wyposażenie nagrobków w blaszane tablice emaliowane. Dopiero po interwencji „strony niemieckiej”, która uważała takie tablice za mało trwałe, o czym wspominają Broch i Hauptmann w *Zachodniogalicyskich grobach bohaterów*, zdecydowano się na ustawienie stel z tablicami żeliwnymi. Stele takie „obsługiwały” najczęściej po kilka lub kilkanaście grobów, wobec czego nie było potrzeby zakładania tablic na poszczególnych nagrobkach, co zdecydowanie obniżyło koszty. Z przyczyn kurtuazyjno-politycznych, akcję stawiania stel z tablicami rozpoczęto od wyposażenia w nie grobów poległych niemieckich sprzymierzeńców. Akcję wyposażania cmentarzy w tablice przerwało zakończenie wojny, wobec czego na części cmentarzy brak stel lub (i) tablic.

W III i IV Okręgu cmentarnym, można stwierdzić dość nagminne rozmiianie się ilości i doboru typów projektowanych nagrobków z faktyczną ilością grobów i wiedzą o personaliach pochowanych. Stąd zdarza się, że na szeregu nagrobkach tablice informują o ilości nieznanach, a w innym miejscu użyty typ krzyża lub zbyt mały cokół nie pozwala na umieszczenie tablicy z danymi dotyczącymi znanych poległych. Taka sytuacja miała miejsce na cmentarzu nr 79 w przypadku wielkich grobów masowych nr 74, 75 i 90, na których ustawiono zaledwie dwa cokoły z krzyżami, a na tablicach należało pomieścić nazwiska 136 pochowanych oraz informacje o jednostkach wojskowych i datach śmierci. Sytuację rozwiązało ustawienie stel nagrobnych z dużymi żeliwnymi tablicami (szerzej o tych problemach w: *Cmentarz wojenny Nr 80 Sękowa. Dokumentacja historyczno odtworzeniowa*. Autor: Izabela Chłost, współpraca: Jerzy J.P. Drogomir, X 2009 – II 2010, s. 6).

Zieleń na cmentarzu stanowiła integralną część założenia. Do zieleni na przełomie wieku XIX i XX przykładano wielką wagę. Została starannie zaprojektowana i naniesiona na rysunki. Jak wynika z przytoczonego cytatu, dotyczącego grobów, kwatery z grobami stanowiły wydzielone powierzchnie, pokryte trawą. Po bokach alei centralnej, na długości kwater z grobami nr 76-82 i 83-89, umieszczono dwa zieleńce, z czterema klonami w osi każdego z nich (załącznik 2). Drzewa te tworzą aleję, która w pewnym sensie zaczyna się już przed wejściem dwoma płaczącymi wierzbami zasadzonymi w narożach muru przy bramie. Kolejne drzewa stanowią oprawę pomnika głównego. Zasadzono je parami, u podnóża grobów nr 11 i 13 na lewo od pomnika, a na prawo u podnóża grobów nr 14 i 16. Ponadto posadzono 4 wierzby płaczące pod murami bocznymi. Po lewej stronie między murem a grobami nr 3 i 4, po prawej odpowiednio między murem a grobami 23 i 24. Druga para drzew rośla przy murze na końcach alei biegnącej wzdłuż pasa grobów pod skarpą (nr 43–66).

Krzewy, bliżej nieokreślonego gatunku, planowano posadzić, i – jak wynika z zachowanego zdjęcia – posadzono, w narożach górnych i dolnych oraz przy wszystkich załamaniach muru, a ponadto pod murem na obu krańcach skarpy (na skarpie), przy tylnych narożach pomnika, po obu stronach dużych krzyży **U** i **N** i schodów na skarpie, na krańcach dolnej poprzecznej alei dzielącej kwaterę rosyjskie od kwater armii sprzymierzonych, a w obrębie kwater z grobami rosyjskimi, prócz wspomnianych miejsc w narożach muru, krzewy zasadzono po obu stronach cokołów z dużymi krzyżami typu **Ж**. Szpalery krzewów opasywały górną granicę kwater z wielkimi grobami masowymi nr 74 i 75 po stronie prawej, a po stronie lewej górną granicę kwater z wielkim grobem masowym nr 90. Na wymienionych dwu kwaterach krzewy zasadzono także w dolnych narożach, od strony alei centralnej.

Zieleńce, prócz dwu wymienionych wcześniej zieleńców z klonami, były przewidywane w obrębie obu wielkich kwater z dużymi grobami masowymi, nr 74 i 75 oraz 90, poniżej tych grobów. W wyniku zmian, groby nr 74 i 75 zajęły obszar całej kwatery, natomiast poniżej grobu nr 90, urządzono zgodnie z planem zieleniec.

Wspomniano już o zmianach wprowadzonych w trakcie budowy cmentarza. Główna zmiana polegała na wydłużeniu cmentarza wzdłuż osi głównej z 34,00 m do ok. 38,50 m. Z analizy materiałów archiwalnych wynika, że konieczność wydłużenia pola cmentarnego została wymuszona przez przeoczenie przy projektowaniu drugiego rzędu grobów rosyjskich. Poza wprowadzeniem dodatkowego rzędu grobów z poległymi z armii rosyjskiej i wprowadzenie między rzędem pierwszym i drugim alejki, zmiana ta spowodowała niewielkie różnice w szerokości rzędu grobów od nr 4 do 23 oraz rzędu grobów od nr 43 do 66 wraz ze skarpą, a także szerokości wszystkich poprzecznych alejek. Na dodatkowym rzędzie grobów rosyjskich, który w praktyce znalazł się po obu stronach wewnętrznego wyłamania muru przy bramie, ustawiono po każdej stronie krzyż typu **Ж** na dużym cokole. Jak wspomniano wcześniej, na czterech pasach grobów rosyjskich, ustawiono w sumie 4 duże krzyże typu **Ж** i cztery pary cokolików z krzyżami typu **Ψ**.

Następne zmiany spowodowane zostały wprowadzeniem stel nagrobnych typu **a** (duże), z tablicami żeliwnymi. Stele ustawiono tylko po prawej stronie cmentarza, na kwaterach niemieckich. Na pasach grobów z krzyżami typu **M** na cokołach, jedną lub dwie stele (zależnie od potrzeb), ustawiano między grobami, nieco poniżej nagrobków. Miejsca ustawienia stel naniesiono na plan (załącznik 2). W przypadku grobów nr 24, 25 i 26, nagrobek z krzyżem typu **M**, stojący między grobem nr 25 a murem ogrodzenia, zastąpiono stelą z tablicą, zawierającą dane dot. pochowanych w wymienionych 3. grobach. Na kwaterze z wielkimi grobami masowymi, duży krzyż **N** na cokole przesunięto z góry kwatery, znad grobu nr 74, ku górnej krawędzi grobu nr 75. Na grobie nr 74 ustawiono 5 stel w dwu rzędach, a na grobie 74 dwie stele, nieco poniżej krzyża (porównaj: zdjęcie 3, załącznik 6).

Na kwaterach austro-węgierskiej i rosyjskiej, podobnie jak na wielu innych cmentarzach, zakończenie I wojny światowej przerwało proces uzupełniania nagrobków i tablic nagrobnych.

Dalsze zmiany na cmentarzu miały charakter ciągły. Początkowo zmiany wynikały z „uzupełniania” zieleni, co w praktyce polegało na masowym sadzeniu nieodpowiednich gatunków drzew tuż przy murach lub zastępowaniu mniej

agresywnych, ozdobnych gatunków drzew, drzewami trwałymi, szybko przybierającymi na masie lub mającymi rozległe systemy korzeniowe. Owocuje to po latach zniszczeniami nagrobków i pomników, a szczególnie murów i innych ogrodzeń. Następna faza zmian wynika głównie z braku należytej lub niewłaściwej opieki, związanej z niedostatkiem wiedzy o cmentarzu i pomijaniem dostępnych danych oraz ignorowaniem oryginalnej, zastanej sytuacji nagrobków.

W przypadku cmentarza Nr 79 brak należytej wiedzy na temat pierwotnego urządzenia cmentarza i postępujące zacieranie granic kwater i układu rozdzielających je alejek, spowodował inicjatywę „porządkowania” cmentarza, co mogło w pierwszym rzędzie spowodować przemieszczanie stel. Brak kilku nagrobków może wynikać z eliminowania nagrobków ze złamanymi krzyżami, których nie usiłowano naprawić lub zastąpić nowymi. Być może to wyjaśnia też brak cokołu z krzyżem typu **U** na wielkim grobie masowym nr 90.

Wśród zmian wypada wymienić umieszczenie tablicy inskrypcyjnej w pustej dotąd niszy pomnika głównego. Jest to tablica dwujęzyczna, o treści znanej z innych cmentarzy. Jej wykonanie jest radykalnie różne od wykonania tablic oryginalnych. Na większości cmentarzy w Okręgu III, mimo wykonania odpowiednich nisz na tablice w pomnikach i innych elementach architektury cmentarnej, tablic do zakończenia wojny nie umieszczono. Tablice były najczęściej kamienne, niemieckojęzyczne (o ile autorowi wiadomo, znana jest tylko jedna tablica dwujęzyczna). Treść niektórych inskrypcji występowała na różnych cmentarzach, jednak zazwyczaj była adekwatna do lokalizacji cmentarza, często też nawiązywała do wydarzeń wojennych związanych z poległymi na danym cmentarzu.

Aktualnie stwierdzone zmiany są dużo większe i bardziej trudne do odwrócenia. W większości są efektem wykonanego w latach 90. generalnego remontu, przeprowadzonego najwyraźniej bez należytej dokumentacji historycznej i ogólnej wiedzy na temat cmentarzy wojennych oraz ich ochrony prawnej. Błędy wykonawcze wskazują też na brak wiedzy fachowej lub rzetelności w zakresie robót budowlano-konserwacyjnych. Pomijając niedopuszczalne uproszczenia dokonane przy naprawie muru ogrodzenia, radykalnie naruszono układ nagrobków i zmieniono ustawienie stel. Wprowadzony układ niektórych nagrobków i niemal wszystkich stel nie odpowiada lokalizacji grobów. Cokoły nagrobków i stel zostały posadowione na płytach betonowych, co wymagało zerwania ich z oryginalnych fundamentów. Po tej operacji wykonawca nie zadał sobie trudu, by wróciły na poprzednie miejsca, a stele na właściwe groby, gdyż najwyraźniej nie przeprowadził wcześniej pomiarów inwentaryzacyjnych. Aktualne lokalizacje elementów wyposażenia grobów wskazują, że cmentarz „urządzano” na nowo, według swobodnej fantazji, ignorując przyjęte zasady, obyczaje i tradycję związaną z cmentarzami w ogóle, a dodatkowo naruszając status cmentarza wojskowego. Zupełnie niezrozumiałe jest przemieszczenie ciężkich stel na duże odległości, na co wskazuje analiza treści tablic nagrobnych. 8 stel zerwanych z grobów użyto do „upiększenia” zieleńców przy alei centralnej. Z niewiadomych przyczyn zredukowano ilość nagrobków z krzyżami żeliwnymi typu **M** w niektórych rzędach, skracając te rzędy, a inne wydłużając dostawieniem nagrobków (np.: na czterech kwaterach na górnym tarasie). Operacja ta sprawiła, że nagrobki ustawiono w większych lub mniejszych od siebie

odległościach. Doszło też do zmian odległości między rzędami. W trakcie remontu przemieszczono wielkie cokoły z krzyżami typu **U**, **N** i **Ж**. Nie rozumiejąc funkcji małych cokolików z krzyżami typu **A**, **W** i **Ψ**, uznano je za nagrobki i wszystkie przeniesiono na rząd grobów rosyjskich (patrz: załącznik 6).

Ilość dokonanych zmian jest tak duża, że ich jednostkowe omawianie jest bezprzedmiotowe, gdyż wnętrze cmentarza wymaga gruntownego odtworzenia. Inny problem stanowią przeprowadzone zabiegi renowacyjne cokołów nagrobków, o czym dalej.

Szeręg zmian przedstawiono i opisano w dokumentacji fotograficznej, załącznik 6. Opisy zdjęć stanowią istotne uzupełnienie niniejszej części dokumentacji.

III. Prace rekonstrukcyjno-odtworzeniowe i uzupełniające.

Uwagi wstępne

Z przedstawionej wyżej historii zmian wynika, że doprowadziły one do konieczności odtworzenia układu nagrobków i stel w obrębie całego cmentarza oraz wykonania replik brakujących elementów wyposażenia. Ponadto niezbędne jest wyposażenie cmentarza w brakujące stele i tablice nagrobne na kwaterach austro-węgierskiej i rosyjskiej.

Uaktualniony archiwalny plan z projektem cmentarza w skali 1:100, załącznik 2, zawiera m.in. zaznaczone właściwe lokalizacje wszystkich nagrobków oraz stel, a ponadto najważniejsze wymiary i odległości. W legendzie podano zastosowane oznaczenia najważniejszych elementów wyposażenia. W celu uproszczenia planu, wszystkie nagrobki z krzyżami typu **M** zaznaczono prostokątami odpowiadającymi w skali rzutom cokołów tych nagrobków, pomijając literowe oznaczenie typu krzyża. Rzuty cokołów pozostałych nagrobków uzupełniono literowymi symbolami typów krzyży. Przybliżone kontury mogił zaznaczono liniami przerywanymi. Na mogiłach wpisano ich aktualne numery zgodnie z usytuowaniem mogiły na cmentarzu.

Naruszenie wszystkich istotnych elementów wyposażenia cmentarza, stwarza konieczność odtworzenia pierwotnego układu w oparciu o plan, załącznik 2, przy generalnym założeniu, że groby, alejki i elementy wyposażenia mają być położone symetrycznie po obu stronach osi głównej, niezależnie od aktualnego położenia murów ogrodzenia, gdyż w trakcie przebudowy nie zachowano jego wymiarów, a część odbudowanych odcinków ma inną grubość i deformacje liniowe.

Prace powinny być wykonywane małymi etapami, bez zbytecznego naruszania stanu poza rejonem robót. Przed przystąpieniem do konkretnych prac odtworzeniowych, w zależności od różnic między stanem istniejącym i docelowym, należy określić zakres i kolejność robót na danym odcinku, aby nie zachodziła konieczność ich powtarzania lub demontażu wcześniej ustawionych elementów wyposażenia. Sugeruje się prowadzić prace od dołu cmentarza, tj. od rosyjskich kwater ku górze, przy jednoczesnym uzgadnianiu lokalizacji poszczególnych kwater i alejek w stosunku do poprzecznej skarpy i do sytuacji powyżej skarpy, gdyż w tym rejonie stwierdzono znaczne przemieszczenia rzędów nagrobków.

Pierwotnie nagrobki i stele osadzano na betonowych fundamentach wylewanych bezpośrednio w gruncie. Najtrwalej osadzane były stele. Ustawiano je na poziomych, prostopadłościennych płytach podwalinowych, na warstwie zaprawy

betonowej, którą formowano ze spadkiem na zewnątrz. Stele często dodatkowo łączono z płytami podstawy dwoma żelaznymi, pionowymi kotwami, co zapobiegało przewracaniu się stel nawet w przypadku pęknięcia wspomnianej zaprawy cementowej. Płyty podwalinowe osadzano w gruncie na fundamentach z chudego betonu w ten sposób, by wystawały nad poziom gruntu 5-10 cm. Pozostałe nagrobki osadzano w gruncie bezpośrednio na fundamentach betonowych, najczęściej ukrytych pod ziemią. Niekiedy górną część fundamentu wystawiano nad poziom gruntu i wówczas formowano przy podstawie nagrobka regularne boki, a w górnej części spadki na zewnątrz. Aktualnie nagrobki i stele po zerwaniu umocowano na betonowych prostopadłościennych podstawach, czego już nie należy zmieniać.

Odtworzenie układu alejek i przygotowanie powierzchni cmentarza

Istotne do właściwego przeprowadzenia prac odtworzeniowych w obrębie kwater, zarówno powyżej, jak poniżej skarpy dzielącej pole cmentarne, jest przygotowanie powierzchni. Obok pomnika głównego, schody stanowią nienaruszony obiekt, do którego można się dowiązać, by odtworzyć właściwe krawędzie skarpy biegnącej w poprzek cmentarza oraz jej wysokość. Po ew. skorygowaniu skarpy i jej wyprofilowaniu, będą znane spadki podłużne i poprzeczne, które powinny być zachowane przy wytyczaniu kwater i rozdzielających je alejek. Jak podano w *Uwagach*, głównym elementem odniesienia, względem którego należy wytyczać kwatery i układ przejść, jest oś główna, biegnąca przez bramę, schody i pomnik główny, będąca równocześnie osią symetrii dla całego układu i wyposażenia cmentarza. Nie należy się zatem sugerować aktualnym położeniem nagrobków z krzyżami, stel i wynikającymi z ich położenia granicami kwater, gdyż cały układ został naruszony podczas wykonywania podstaw pod nagrobki, o czym już wspomniano. Odtwarzając sieć alejek, należy ustalić dla nich właściwe spadki, które dotyczą również przylegających do nich kwater, przy założeniu podniesienia wysokości kwater w stosunku do alejek o ok. 20 cm i umocnienia nasypów kamieniami (patrz: fotografie archiwalne 2 i 3, załącznik 6). Właściwe odtworzenie kątów nachylenia płaszczyzn ma istotne znaczenie dla umożliwienia niezakłóconego odpływu wód opadowych z płyty cmentarza. Najprawdopodobniej odpływ wód był kierowany ku osi cmentarza i wydalany przez otwór bramny. Jednak w trakcie prac wstępnych należy ustalić, czy i gdzie istniały otwory w murach, służące do odprowadzania wód opadowych na zewnątrz. W razie odnalezienia takich otworów, konieczne jest ich udrożnienie i dowiązanie do nich odtwarzanych spadków wewnątrz cmentarza.

Na planie (załącznik 2), na podstawie planu archiwalnego podano niektóre wysokości poszczególnych punktów, mogące ew. ułatwić prace.

Odtworzenie lokalizacji nagrobków

Plan 1:100 (załącznik 2), powinien umożliwić precyzyjne wytyczenie konturów bloków grobów (kwater) i wyliczenie odległości między osiami nagrobków. Na planie nie podawano odległości, gdyż między poszczególnymi nagrobkami w poszczególnych blokach mogą istnieć niewielkie różnice, wynikające z długości danego bloku. Jednak wymiary zblokowanych kwater po lewej i prawej stronie

cmentarza, a tym samym odległości między osiami nagrobków powinny być identyczne. Z powodu przebudowy murów, mogą się różnić odległości między skrajnymi nagrobkami na kwaterach a murami po lewej i prawej stronie cmentarza. Dotyczy to kwater na skarpie i przy jej podstawie. Podobnie mogą wystąpić różne odległości między rzędami nagrobków na kwaterze z grobami od nr 67 do 73, a murem ogrodzenia po prawej stronie i między murem po lewej stronie, a rzędami nagrobków w kwaterze z grobami od nr 91 do 97.

Na planie, załącznik 2, są naniesione w skali planu wszystkie nagrobki na kwaterach w sposób umożliwiający stwierdzenie, które nagrobki pokrywają się w kolejnych rzędach. Na skarpie są to nagrobki najwyższego rzędu, stojące na grobach od nr 6 do 21, pokrywające się z nagrobkami całego niższego rzędu, ustawionymi na grobach od nr 27 do 42. Poniżej skarpy powinny się pokrywać wszystkie nagrobki ustawione na czterech równoległych do osi cmentarza kwaterach, gdyż na każdej kwaterze znajduje się 7 nagrobków.

Uwagi dotyczące pokrywania się nagrobków w rzędach, dotyczą wszystkich typów cokołów z krzyżami, bez względu na funkcje oraz stel na całym cmentarzu.

Po wytyczeniu prawidłowej lokalizacji kwater i nagrobków z krzyżami typu **M**, możliwe będzie ustalenie właściwych miejsc dla dwu dużych krzyży na cokołach stojących na skarpie. Tylne płaszczyzny obu cokołów tych krzyży winny się pokrywać z linią prostą biegnącą górną krawędzią skarpy. Cokół z krzyżem typu **U**, po stronie lewej, powinien się znaleźć w miejscu wskazanym na planie w połowie odległości między osiami nagrobków na grobach nr 48 i 49 w rzędzie u podnóża skarpy, a cokół z krzyżem typu **N**, symetrycznie, po stronie prawej, nad nagrobkami na grobach nr 60 i 61.

Lokalizacje dwu kolejnych krzyży typu **U** i **N** na wielkich kwaterach z dużymi grobami masowymi nr 90 po stronie lewej i nr 74 i 75 po stronie prawej, wskazuje plan, załącznik 2. Oba krzyże mają być ustawione w osiach podłużnych tych kwater, 5,0 m powyżej dolnych granic kwater. W osiach obu wymienionych kwater znajdują się też cztery krzyże typu **Ж** na rosyjskich kwaterach i grobach masowych, wobec czego wymienione trzy krzyże powinny pokrywać się, stojąc po każdej stronie cmentarza w jednej linii, równolegle do osi głównej (patrz: plan, załącznik 2).

Miejsca ustawienia stel z tablicami żeliwnymi, zarówno istniejących (strona prawa cmentarza, kwatery niemieckie), jak też stel brakujących (lewa strona cmentarza z grobami austro-węgierskimi oraz dolna część cmentarza, z grobami rosyjskimi), a także małych cokolików z krzyżami typu **A**, **W** i **Ψ**, wynikają z planu (załącznik 2).

Uwagi o przemieszczaniu nagrobków i stel zawarto w rozdziale „Ustawienie nagrobków i stel”, str. 13.

Wykonanie replik nagrobków

Po ustaleniu rzeczywistych braków (stan od daty inwentaryzacji w maju 2009 r. do daty podjęcia prac może się zmienić), należałoby przystąpić do wykonania replik nagrobków. Wzorować się należy na dobrze zachowanych cokołach każdego rodzaju, wiernie zachowując wymiary oraz geometrię kształtów wraz ze sposobem wykonania i wykończenia. Jak wspomniano, nagrobki wykonano w formie imitacji naturalnego kamienia (piaskowca). Metoda wykonania polegała na odlaniu z betonu

kształtu cokołu o nieco zmniejszonych wymiarach, tak by można było wymiary właściwe osiągnąć po nałożeniu na odlew warstwy szlachetnej wyprawy zewnętrznej, zwykle nie grubszej, niż 20 mm. Po utwardzeniu wyprawy wierzchniej każdy cokół poddawany był obróbce kamieniarskiej, polegającej na prążkowaniu obrzeży i groszkowaniu płaszczyzn. Obróbce kamieniarskiej zwykle nie poddawano tylnych płaszczyzn cokołów (porównaj: fotografie 25 i 27, załącznik 6). W wykonywanych replikach cokołów krzyży typu **M** nie należy odtwarzać ślepych otworów do umieszczania tabliczek ewidencyjnych z numeracją grobów. Konieczne jest natomiast we wszystkich odlewanych cokołach wykonanie odpowiednich ślepych otworów do osadzania krzyży nagrobnych. Wymiary otworów mogą się różnić, gdyż krzyże poszczególnych typów występujących na cmentarzu, mają nadlewki do mocowania w cokole o odmiennym kształcie i wymiarach. Kształty i wymiary nadlewek zależą też od modeli odlewniczych krzyży, jakimi dysponuje dana odlewnia żeliwa. Z tego względu należy najpierw zaopatrzyć się w stosowne krzyże, a następnie wykonać cokoły z otworami dostosowanymi do nadlewek w posiadanych krzyżach. W przypadku krzyży typu **M**, należy brać pod uwagę fakt, że krzyż ten ma płytę przy trzonie pionowym, wysuniętą ku przodowi w stosunku do trzonu krzyża. Istotne jest, by płyta u podstawy krzyża leżała w osiach górnej płaszczyzny cokołu, a nie nadlewki, gdyż nadlewka do osadzania jest przesunięta w stosunku do osi płyty, podobnie jak pionowy trzon krzyża. W przypadku dużych krzyży (typu **U**, **N** i **Ж**), w dużych cokołach należy wykonać otwory wzorując się na położeniu odpowiedniego krzyża w zachowanych na cmentarzu cokołach, biorąc pod uwagę duże rozmiary nadlewek w tych krzyżach (przeciętne wymiary podano w następnym akapicie).

Zwraca się również uwagę na dużą kruchość żeliwa sprawiającą, że absolutnie niedopuszczalne jest manipulowanie cokołami za pomocą wywierania jakichkolwiek nacisków na osadzone w nich krzyże. Dotyczy to szczególnie dużych nagrobków z krzyżami typu **U**, **N** i **Ж**. Należy się przy tym liczyć z koniecznością wymiany całego cokołu wraz z krzyżem, w przypadku złamania któregoś z krzyży wymienionych typów, gdyż ich nadlewki mają wymiary ok. 15x21 cm i grubość zaledwie ok. 2 cm, co sprawia, iż nie można ich usunąć z cokołu. Próba usunięcia prowadzi często do rozpołowienia cokołu. Trudne jest również usunięcie pozostałości po złamanym krzyżu typu **M**, gdyż krzyże te zwykle złamane są na odcinku przy zwężeniu trzonu, a dostęp do nadlewki uniemożliwia płyta u podstawy trzonu.

Sposób posadowienia w gruncie cokołów z krzyżami, znajdujących się na cmentarzu został zmieniony w stosunku do historycznego, co omówiono w niniejszym opracowaniu. Obecnie cokoły ustawione są na prostokątnych płytach betonowych, wyraźnie widocznych. W związku z tym wszystkie brakujące cokoły należałoby z konieczności posadzić w podobny sposób, lecz płyty na których stoją zagłębić w gruncie.

Renowacja zachowanych nagrobków

Zachowane cokoły, jak wskazano w dokumentacji fotograficznej, były malowane emulsjami wapiennymi bądź podobnymi, co pomijając wątpliwą estetykę, jest niewskazane ze względów fizyko-chemicznych, gdyż emulsje tego typu utrudniają bądź uniemożliwiają swobodne oddawanie wilgoci, co prowadzi do destrukcji

materiału (kamienia, betonu itp.). Po zakończeniu prac odtworzeniowych (ustawieniu cokołów we właściwych miejscach), konieczne jest poddanie zachowanych, starych cokołów profesjonalnej renowacji, polegającej przede wszystkim na starannym usunięciu wszelkich wymalowań, a następnie naprawie spękań, ubytków itp. Prace powinien wykonać na miejscu profesjonalista posiadający uprawnienia w zakresie renowacji kamienia. W trakcie renowacji należy przewidzieć odtworzenie wykończeniowej obróbki kamieniarskiej.

Zaleca się użycie nowych cokołów z krzyżami typu **M** jako skrajnych w rzędach. Pozwoli to na uniknięcie niewskazanych kontrastów w przypadku pomieszania nowych cokołów ze starymi. Po kilku latach powinno dojść do naturalnego spatynowania powierzchni i wyrównania kolorów.

Renowacja powinna objąć również krzyże żeliwne. Główne zalecenia związane z oczyszczaniem żeliwa i malowaniem, zawarto w rozdziale dot. renowacji stel.

Wykonanie brakujących stel

W miejsce brakujących należy wykonać nowe stele. Powinny być one ściśle wzorowane na zachowanych. Jako wzór należy wybrać dobrze zachowany egzemplarz steli i na jego podstawie wykonać repliki ze zbrojonego betonu w technice imitującej piaskowiec. Technikę tę podano wyżej, przy opisie wykonywania replik cokołów nagrobków. Polegała na nałożeniu ok. 2 cm warstwy szlachetnego tynku cementowego, ziarnistością przypominającego piaskowiec, na mokre jeszcze odlewy stel i bardzo staranne dopracowanie powierzchni. Stele zazwyczaj nie były poddawane dodatkowej obróbce kamieniarskiej (młotkowanie, prążkowanie).

W każdej steli należy osadzić w trakcie jej odlewania dwa grube pręty (ok. \varnothing 20 mm), ze stali zbrojeniowej, wystające z podstawy na długość ok. 15 cm. Pręty te służą do zakotwienia w cokole. Wykonując stele należy pamiętać o pozostawieniu w przedniej płaszczyźnie odpowiedniej niszy na tablice żeliwne. Tablice stel typu **a**, mają zazwyczaj wymiary: 15x395x600 mm. Nisze w stelach powinny mieć głębokość 20 mm. Wymiary nisz muszą uwzględniać rzeczywistą wielkość tablic, do której należy dodać po 5 mm wokół tablicy. Należy też ściśle zachować geometrię krawędzi i płaszczyzn nisz, gdyż żeliwnych tablic nie można dowolnie odkształcać, by dopasować do ew. nierówności. Wszystkie stele powinny być identyczne.

Aktualnie zastosowane płyty pod stele wykonane są z betonu, w formie prostopadłościennych bloczków. Wymiary większych, dolnych płyt wynoszą ok. 38x90 cm. Grubość (wysokość) bloczków nie jest znana. Oryginalne płyty podwalinowe miały mniejsze wymiary, jednak w celu ujednolicenia wszystkich elementów wyposażenia, zaleca się przyjęcie aktualnie istniejących wielkości. W płytach należy przewidzieć odpowiednie otwory na kotwy do mocowania stel. Płyt nie ustawiano bezpośrednio w gruncie, lecz posadowione były na fundamencie betonowym, odlewany bezpośrednio w gruncie. Pozwalało to na dokładne i pewne ustawienie stel. Górne powierzchnie dolnych płyt powinny być zrównane z poziomem gruntu.

Renowacja stel istniejących

Podobnie jak cokoły, stele były malowane emulsjami wapiennymi bądź podobnymi (dokumentacja fotograficzna, załącznik 6). W punkcie dot. renowacji nagrobków wskazano na konieczność usunięcia wszelkich naniesionych powłok malarskich z elementów betonowych. Dotyczy to również stel. Prace należy przeprowadzić po zakończeniu głównych robót i ustawieniu nagrobków oraz stel we właściwych miejscach. W trakcie prac należy usunąć spękania, rysy, ubytki itp. Prace powinien wykonać na miejscu profesjonalista posiadający uprawnienia w zakresie renowacji kamienia.

Renowacja tablic żeliwnych powinna polegać na ostrożnym oczyszczeniu z powierzchni źle przylegających powłok malarskich i rdzy oraz usunięciu za pomocą specjalnych preparatów zanieczyszczeń organicznych (glony, porosty, pleśnie). Preparaty nie mogą być agresywne dla porowatego żeliwa, powodujące wżery, ubytki i pogorszenie czytelności napisów. Następnie należy tablice pomalować jednoskładnikową czarną farbą typu *HAMMERITE*, długotrwale zabezpieczającą przed czynnikami atmosferycznymi. Pierwotnie tło tablic było czarne, a treść malowana jasnym kolorem, by zwiększyć czytelność.

Ustawienie nagrobków i stel

Wszelkie prace przy przemieszczaniu nagrobków i istniejących stel, zaleca się wykonywać jednostkowo, po uprzednim ustaleniu właściwych poziomów gruntu, gdyż nagrobki w rzędach pionowych i poziomych powinny się pokrywać, a wierzchołki cokołów oraz krzyży jednego rodzaju sięgać jednych płaszczyzn. Podobnym wymogom winno odpowiadać ustawienie stel, o czym niżej.

Wytyczenie lokalizacji nagrobków i odległości między nagrobkami podano w rozdziale „Odtworzenie lokalizacji nagrobków”.

Lokalizacja istniejących stel jest zależna od treści tablic z nazwiskami pochowanych. Tablice są na stałe przymocowane do stel, wobec czego należy przy ustawianiu stel kierować się planem cmentarza (załącznik 2) oraz załącznikiem 3, (*Zestawienie treści zachowanych tablic nagrobnych na grobach poległych z armii niemieckiej*), w którym podano lokalizację każdej steli na grobach niemieckich i załącznikiem nr 4, na którym podano lokalizacje stel nowych.

Wskazane jest w pierwszym rzędzie odtworzenie układu nagrobków z krzyżami typu **M** na wszystkich kwaterach. Wymaga to wcześniejszego wykonania replik brakujących nagrobków i ew. uzupełnienia krzyży na niektórych nagrobkach. Po ustawieniu wszystkich nagrobków, można przystąpić do ustawiania między nimi stel, kierując się załącznikiem 3. Stele powinny stać tak, by ich tylne płaszczyzny pokrywały się z tylną linią mogił w danym rzędzie. W praktyce jest to linia biegnąca ok. 20 cm od przedniej dolnej krawędzi cokołów nagrobków z krzyżami typu **M**. W przypadku kwatery z grobami od nr 12 do nr 23, na której są ustawione dwie stele, wierzchołki obu stel powinny sięgać jednej płaszczyzny, równoległej do płaszczyzny, do której sięgają wierzchołki krzyży nagrobków na tej kwaterze.

Zasada zachowania płaszczyzn w rzędach dotyczy też stel stojących samodzielnie na wielkich grobach masowych nr 90 (trzy stele), nr 74 (pięć stel w 2 rzędach – trzech w górnym i dwu w dolnym), oraz nr 75 (dwie stele). Odległości

między stelami w rzędach i między rzędami (w przypadku grobu nr 74), można odczytać z rysunku, załącznik 2.

Sposób montowania stel do płyt podwalinowych i osadzania na właściwych fundamentach betonowych, wylewanych w gruncie, omówiono wyżej.

Lokalizacja stel, jak już wspomniano, zależy od treści tablic z danymi pochowanych w konkretnej mogile. Treść zachowanych tablic wraz z podaniem grobów, z jakich pochodzą, podano w załączniku 3, p.t. *Zestawienie treści zachowanych tablic nagrobnych na grobach poległych z armii niemieckiej*. Zestawienie umożliwia ustalenie właściwej lokalizacji stel.

Stele należy przemieszczać i ustawiać ostrożnie, by nie powodować uszkodzeń ich krawędzi oraz, co jest szczególnie ważne, żeliwnych tablic.

Mocowanie tablic nagrobnych na stelach

Podstawowe uwagi dotyczące wykonania tablic nagrobnych podano w załączniku 4, *Wzory tablic nagrobnych*. Zwraca się uwagę na różne emblematy nad tekstem w tablicach na grobach poległych z poszczególnych armii.

Tablice żeliwne na zewnętrznej stronie nie mają żadnych otworów lub t.p. do mocowania. Służą do tego specjalne nadlewki na tylnej stronie tablic, w pobliżu naroży. W stelach, w odpowiednich miejscach, powinny być wykonane ślepe otwory (patrz: il. 50 na str. 111 książki wymienionej w poz. 1 Literatura i źródła). Tablice osadzano w niszach stel na rzadkiej zaprawie cementowej. Dodatkowo wyprawiano zaprawą cementową brzegi niszy na styku z tablicą. Podobnie powinny być osadzane nowe tablice.

Montaż nowych tablic powinien stanowić jedną z prac końcowych przy renowacji cmentarza. Po dostarczeniu tablic należy sprawdzić zgodność treści z wzorami. Wykonujący prace powinni bezwzględnie dysponować planem cmentarza i wzorami tablic nagrobnych (załączniki 2 i 4).

Odtworzenie dużego krzyża drewnianego przed wejściem na cmentarz

Rekonstrukcję krzyża oparto na oryginalnym rysunku archiwalnym. Krzyż pomnikowy powinien stać w miejscu oznaczonym na planie cmentarza (załącznik 2). Krzyże, szczególnie pomnikowe, były wykonywane przeważnie z drewna dębowego lub modrzewiowego. Najtrwalsze okazały się krzyże modrzewiowe. Zaleca się wykonanie krzyża z drewna modrzewiowego w odpowiednim gatunku, najlepiej profesjonalnie impregnowanego. Konstrukcję krzyża pomnikowego wyjaśnia rysunek archiwalny (załącznik 5). Projekt przewiduje użycie belek głównych o przekroju 20x20 cm. Zaleca się jednak zastosować belki główne o przekroju 22x22 cm, tak jak w innych projektach tego typu krzyży.

Ramiona należy połączyć w klasyczny sposób i skrócić śrubą M 20, ocynkowaną, odpowiedniej długości. Stężenia ramion połączone są z belkami krzyża jak pokazano na rysunku, na czopy środkowe, prostokątne. Przylegające części powinny być ściśle wzajemnie dopasowane, by do szczelin nie dostawała się woda. Stężenia (*Versteifung*), pełnią rolę konstrukcyjną, usztywniając cały układ. Klasyczne mocowania za pomocą gwoździ nie są wystarczające. Z tego powodu stężenia dodatkowo należy połączyć wzajemnie przechodzącymi przez belki krzyża śrubami

dwustronnymi M8. Aby połączenia nie były zbyt widoczne, wskazane jest użycie nakrętek *Erriksona*.

Konstrukcja dachu wykonana jest z desek grubości 2,5 cm w formie ćwierćłuków. Każda część łuku składa się z 5 desek (dwu zewnętrznych i trzech wewnętrznych), tworzących dwie warstwy skręcone śrubami. Należy użyć śrub ocynkowanych M8, z łbem grzybkowym podsadzonym (tzw. śruby zamkowe). Końcówki każdego ćwierćłuku łączą się z belkami krzyża na nakładki proste. Kształt desek tworzących łuki i inne szczegóły wykonania wyjaśnia rysunek. Na pokrycie dachu i ozdobny, ząbkowany pas wraz z wolutami u dołu i zwornikiem u góry, należy użyć blachy ocynkowanej o grubości od 1 do 1,5 mm lub nierdzewnej o szaro-srebrnym kolorze. Ilość ząbków po obu stronach łuku dachu jest określona w projekcie i wynosi po ~25 z każdej strony. Ozdobny zwornik na szczycie dachu i wywinięty okap przy dolnych krawędziach miały przylutowane cyną detale wypukłe (wytlaczane lub formowane młotkiem), widoczne na rysunku. Ozdoby dachu (zwornik, ząbkowane łuki i woluty), należy montować przy przedniej krawędzi dachu. Cyfry daty na zwornikach ramion były wycinane z blachy cynkowej i mocowane gwoździkami.

Krzyż pomnikowy miał fundament drewniany o konstrukcji ukazanej po prawej stronie u dołu arkusza (załącznik 5). Belka główna była przedłużona ku dołowi i skręcona śrubą na wysokości ok. 0,5 m nad powierzchnią gruntu, między kłamrą dolną i środkową. Kłamry były wykonane z bednarki (*Bandeisen*) i służyły do połączenia belki głównej stanowiącej trzon krzyża z dwoma belkami wzmacniającymi ją w części dolnej. Pod powierzchnią ziemi trzy belki były dodatkowo skręcone z dwoma belkami poprzecznymi. Fundamentową część krzyża ustawiano w wykopie o głębokości 1,20 m na podwalinie kamiennej i zasypywano głazami i ziemią. Taki sposób osadzenia krzyża powodował ciągłą konieczność odbudowywania części fundamentowej z powodu gnicia i butwienia. Ciężki krzyż był narażony na upadki i zniszczenie części górnej w razie złamania belki na poziomie gruntu, do czego zresztą często dochodziło, gdyż niektóre krzyże nie miały łączonego trzonu.

Aby zapewnić trwałe osadzenie krzyża, z możliwością demontażu, np. w celu okresowej konserwacji, oraz zmniejszyć koszty materiału i robocizny, proponuje się osadzić krzyż na specjalnej stopie fundamentowej. Przykładowe rozwiązanie wykonania stopy betonowej krzyża i powiązania jej z krzyżem za pośrednictwem dwu stalowych belek dwuteowych, przedstawiono na rysunku u dołu arkusza, po lewej stronie (załącznik 5). Należy jednak pamiętać, że wymiary stopy i jej wykonanie powinny zapewniać stabilność krzyża, a więc uwzględniać jego znaczny ciężar i napór wiatru, na jaki jest narażony.

Wysokość dwuteowników = h , dobrana jest do przekroju belki głównej krzyża. Według projektu wynosi 20 lub 22 cm (na rysunku stopy – 22 cm). Zaleca się dwuteowniki ocynkować po nawierceniu otworów. Długość dwuteowników w części osadzonej w stopie betonowej wynosi ok. 120 cm. Stopa powinna mieć zbrojenie w narożnikach z prętów ze stali żebrowej 12 mm. Zbrojenia mogą być wykonane w formie 2 strzemion odpowiednio powiązanych na obwodzie. Dwuteowniki w stopie należy skręcić wzajemnie przynajmniej dwoma śrubami dystansowymi, zachowując rozstaw między nimi 20 lub 22 cm, w zależności od przekroju trzonu krzyża. Do skręcenia należy użyć przynajmniej dwu ocynkowanych śrub (np. M16), dwustronnie gwintowanych. Belkę trzonu krzyża i przylegające do niej belki okładzin (wzmocnień) bocznych należy ostrugać tak, by dokładnie wypełniały wnęki dwuteowników.

Dwuteowniki z belkami należy skrócić dwoma śrubami M16 dwustronnie gwintowanymi, o takiej długości, i na takich wysokościach, by nakrętki i podkładki ukryć pod dolną i środkową kłamrą ściągającą trzon krzyża i belki boczne. Kłamry powinny być wykonane z bednarki 50x5 mm. Pod wszystkie nakrętki należy podłożyć podkładki odpowiednio dużej średnicy. Nakrętki i podkładki winny być ocynkowane. Długość dwuteowników ponad stopą, podano na rysunku. Sięgają one połowy szerokości najwyższej kłamry ściągającej belki boczne przy trzonie krzyża. Długość jest tak dobrana, by końce belek dwuteowych ukryte były pod kłamrą.

Między dolnymi płaszczyznami trzonu krzyża i belek wzmacniających, a górną płaszczyzną stopy krzyża, należy zachować podany na rysunku odstęp szerokości 2 cm, by uniknąć podsiąkania wodą belek krzyża.

Podobne, zmodernizowane rozwiązania osadzenia krzyży pomnikowych zastosowano z powodzeniem na wielu zrewaloryzowanych cmentarzach wojennych. Poza znaczną oszczędnością drewna, zastosowana metoda zapobiega szybkiemu psuciu się dolnych partii trzonu krzyża, oraz ułatwia demontaż i konserwację krzyża.

Krzyż, przed ustawieniem, należy dodatkowo zaimpregnować dobrym preparatem do konserwacji drewna, zabezpieczającym przed działaniem czynników atmosferycznych i chroniącym drewno przed sinicą, grzybami i promieniami UV. Preparat nie powinien barwić drewna na ciemne kolory i kryć naturalnego rysunku drewna. Górne powierzchnie ramion krzyża należy obić pasami blachy miedzianej, zachodzącymi ok. 1 cm na płaszczyzny pionowe.

Odtworzenie zieleni według projektu historycznego

Na planie (załącznik 2), naniesiono w oparciu o archiwalny plan projektu cmentarza lokalizację wszystkich drzew. Przed cmentarzem w narożach muru przy bramie – dwie wierzby płaczące, podobnie przy murach bocznych. Po obu stronach alei centralnej, na zieleńcach oraz przed pomnikiem – klony (dokładny opis w rozdziale II, s.s. 5 i 6). Powołany opis zawiera dokładne informacje dotyczące lokalizacji krzewów. Urządzając cmentarz, należałoby wprowadzić krzewy w planowanych miejscach. Z fotografii wynika, że mogły to być krzewy dzikiej róży lub innego podobnego gatunku, odpornego na mrozy. Jednocześnie wskazane jest usunięcie drzew rosnących za pomnikiem, przy murze, które zagrażają zarówno murom, jak pomnikowi oraz zastąpienie z tych samych względów drzew rosnących po bokach przy murze, planowanymi wierzbami płaczącymi. Konieczne jest też uzupełnienie brakującego drzewa na zieleńcu przy alei centralnej. W przyszłości zapewne będzie konieczna wymiana wszystkich drzew tworzących aleję. Z przyczyn oczywistych nie zaleca się sadzić planowanych czterech klonów przed pomnikiem „w nogach” mogiły górnego rzędu (plan, załącznik 2). Aleja centralna oraz małe place za bramą i przed pomnikiem głównym, a także alejki między kwaterami, jak wynika z zachowanych zdjęć archiwalnych, były wolne od zieleni. Wszystkie pozostałe powierzchnie, w szczególności kwatery z grobami, pokrywała trawa. Powierzchnie trawiaste powinny być obsiane niskimi, dobrze ukorzeniającymi się gatunkami traw, nie wymagającymi stałych zabiegów pielęgnacyjnych, dobranymi pod kątem miejscowych warunków klimatycznych i nasłonecznienia. Podłoże pod trawniki należy przygotować według zaleceń producenta nasion.

Z założenia i opisów historycznych wynika, że drzewa wewnątrz cmentarza nie powinny przysłaniać istotnych fragmentów architektury, co wymaga stałych zabiegów

pielęgnacyjnych i ewentualnej wymiany w przypadku przekroczenia zakładanego wzrostu. W żadnym przypadku zieleń na cmentarzu nie może zagrażać elementom wyposażenia architektonicznego.

Opracowanie:

Jerzy J.P. DROGOMIR

IV. Załączniki:

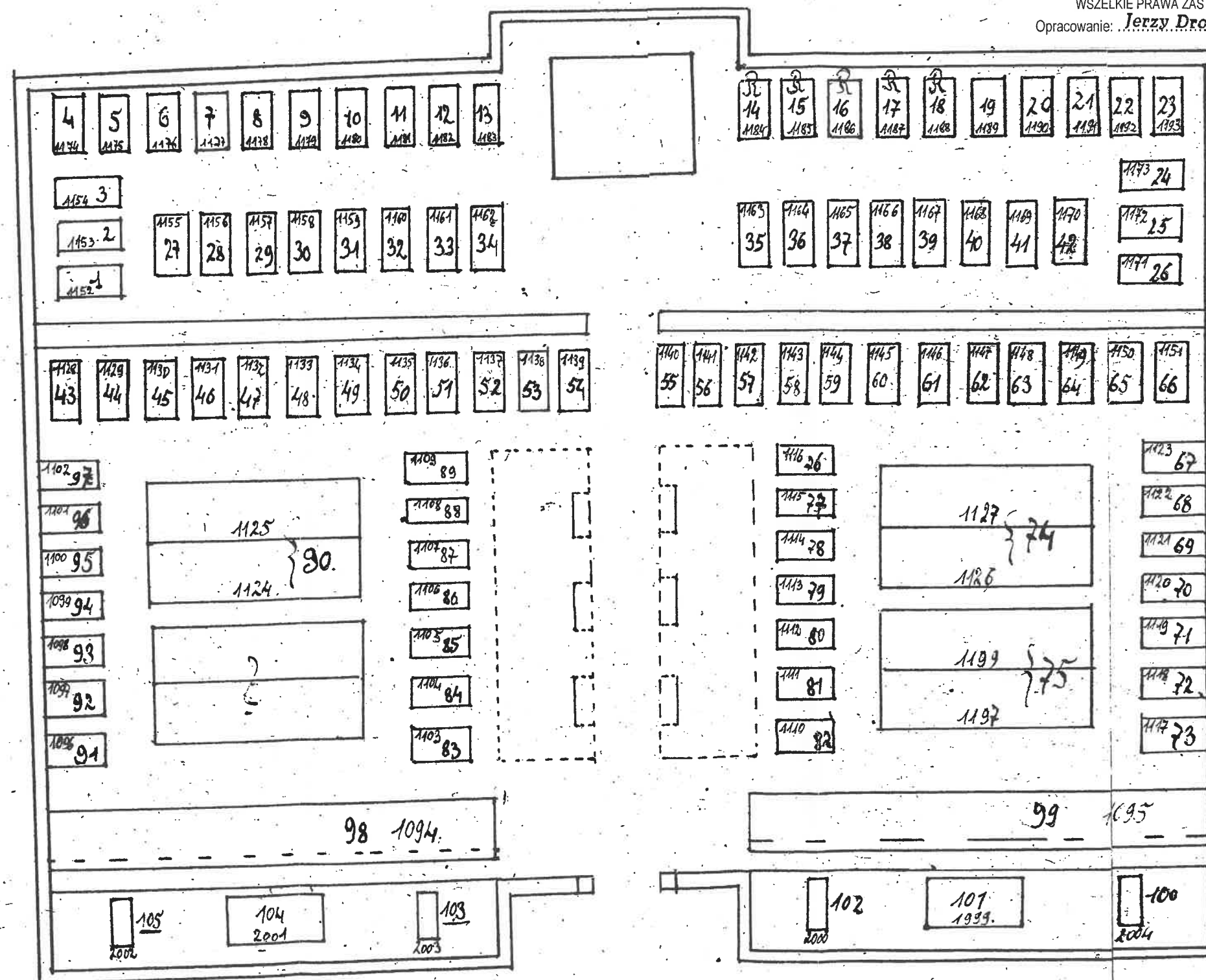
1. Plan cmentarza ~1:200, z sytuacją i podwójną numeracją grobów.
2. Opracowany i zaktualizowany plan projektu cmentarza 1:100 z lokalizacją nagrobków, stel i innych elementów wystroju oraz rozplanowaniem alej, przejść i drzew.
3. Zestawienie treści zachowanych tablic nagrobnych na grobach poległych z armii niemieckiej (7 stron).
4. Wzory brakujących tablic nagrobnych – 3 arkusze.
5. Archiwalna, opracowana kopia rysunku krzyża pomnikowego w skali 1:10, wraz z rysunkiem zmodernizowanego sposobu osadzenia w cokole.
6. Dokumentacja fotograficzna z lat 1917-2011 wraz w opisami (24 arkusze).

Uwaga: Prawa autorskie zastrzeżone. Dokumentacja została sporządzona wyłącznie w celu przeprowadzenia renowacji, rekonstrukcji i uzupełnienia wyposażenia cmentarza. Wykorzystanie w całości lub części do innych celów oraz kopiowanie i publikowanie zawartej w rozdziale I części historycznej bez zgody autorów, stanowi naruszenie prawa.

Słupsk, październik–grudzień 2011 roku.

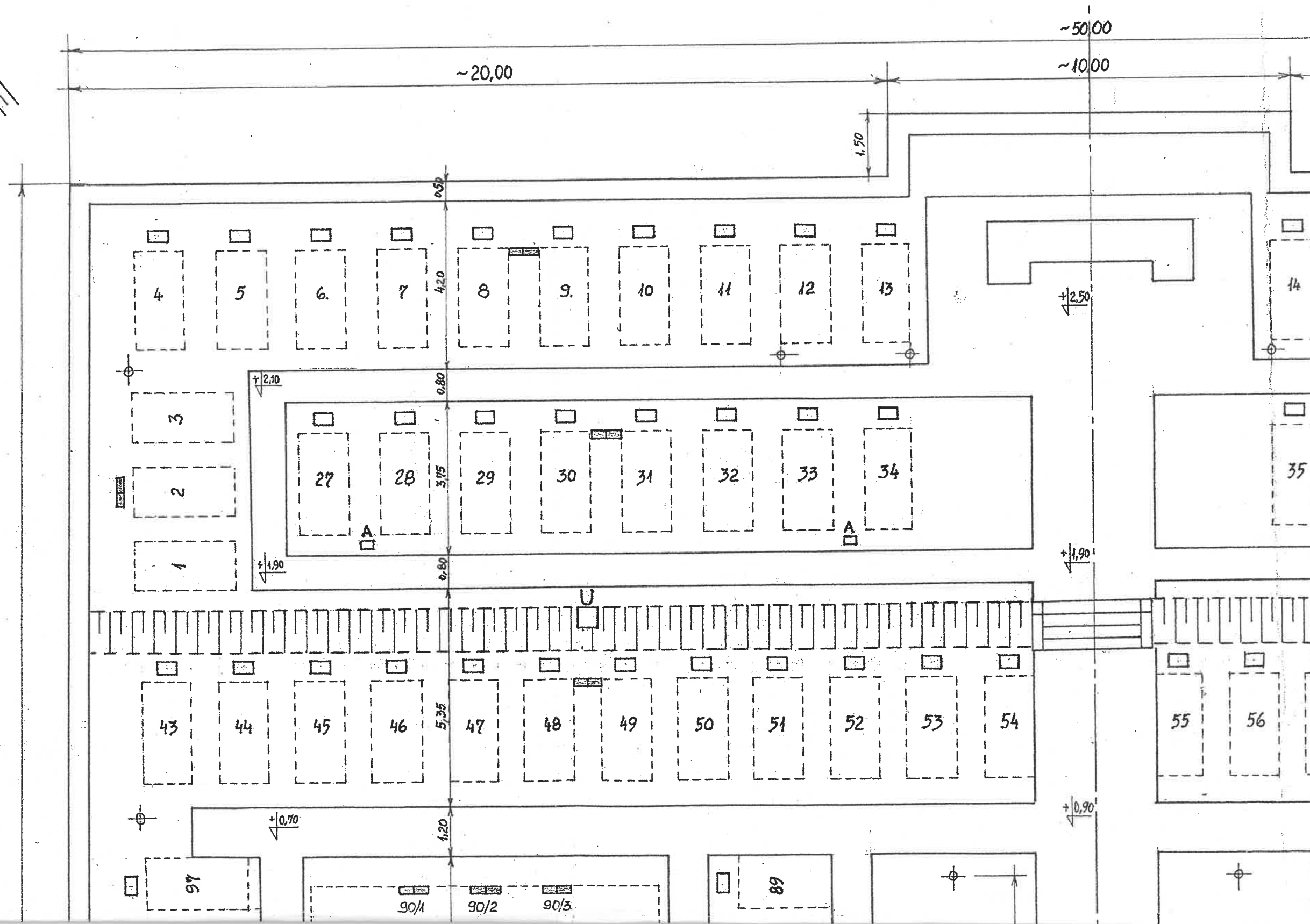
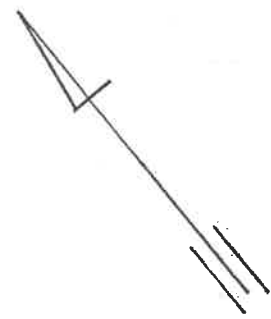
79. Schowa

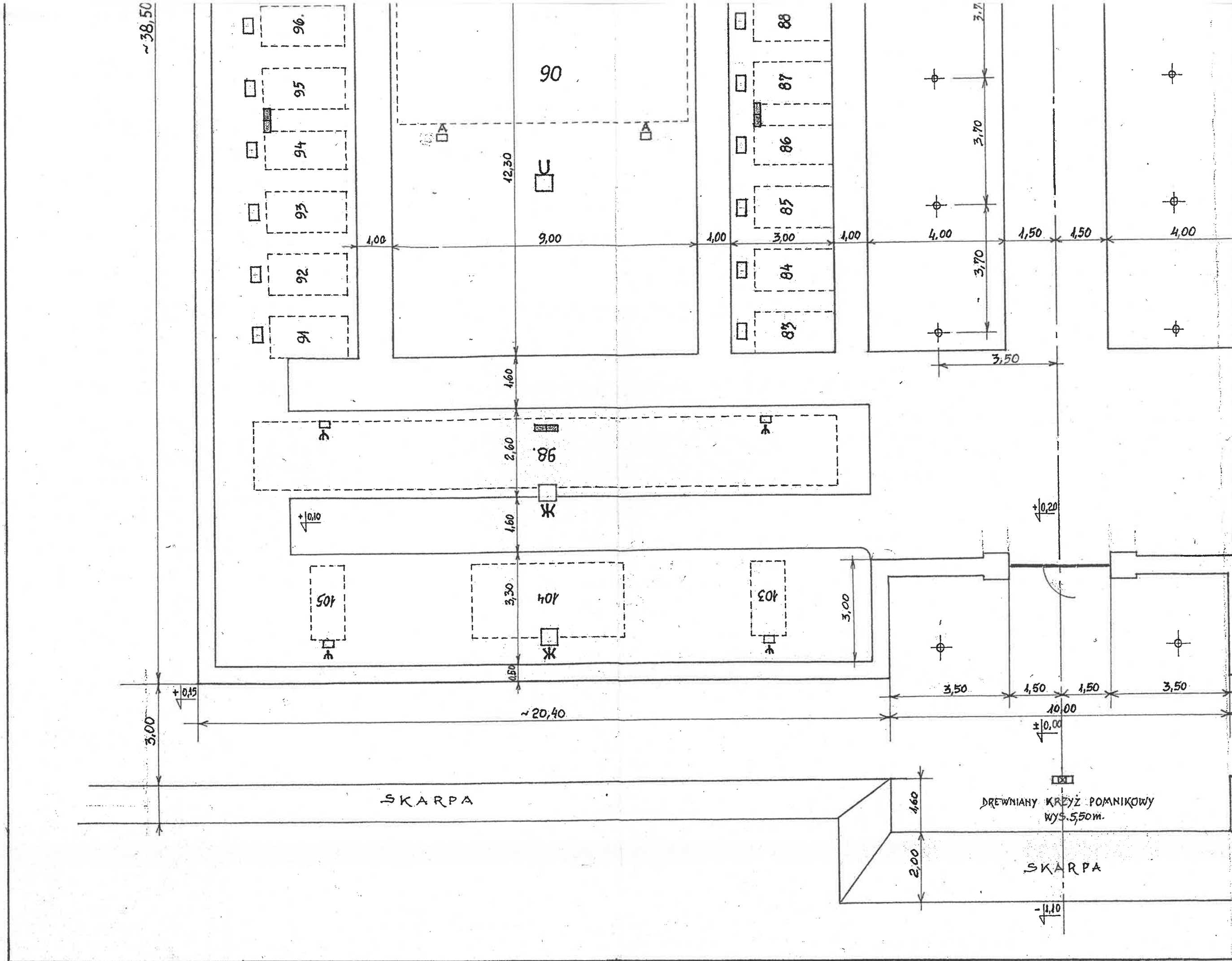
Źródło:
ZBIORY ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO
W KRAKOWIE
sygnatura. Gw 41/s.911
WSZELKIE PRAWA ZASTRZEŻONE
Opracowanie: Jerzy Drogomił

Podzieta ~~+100~~ ~ 1:200

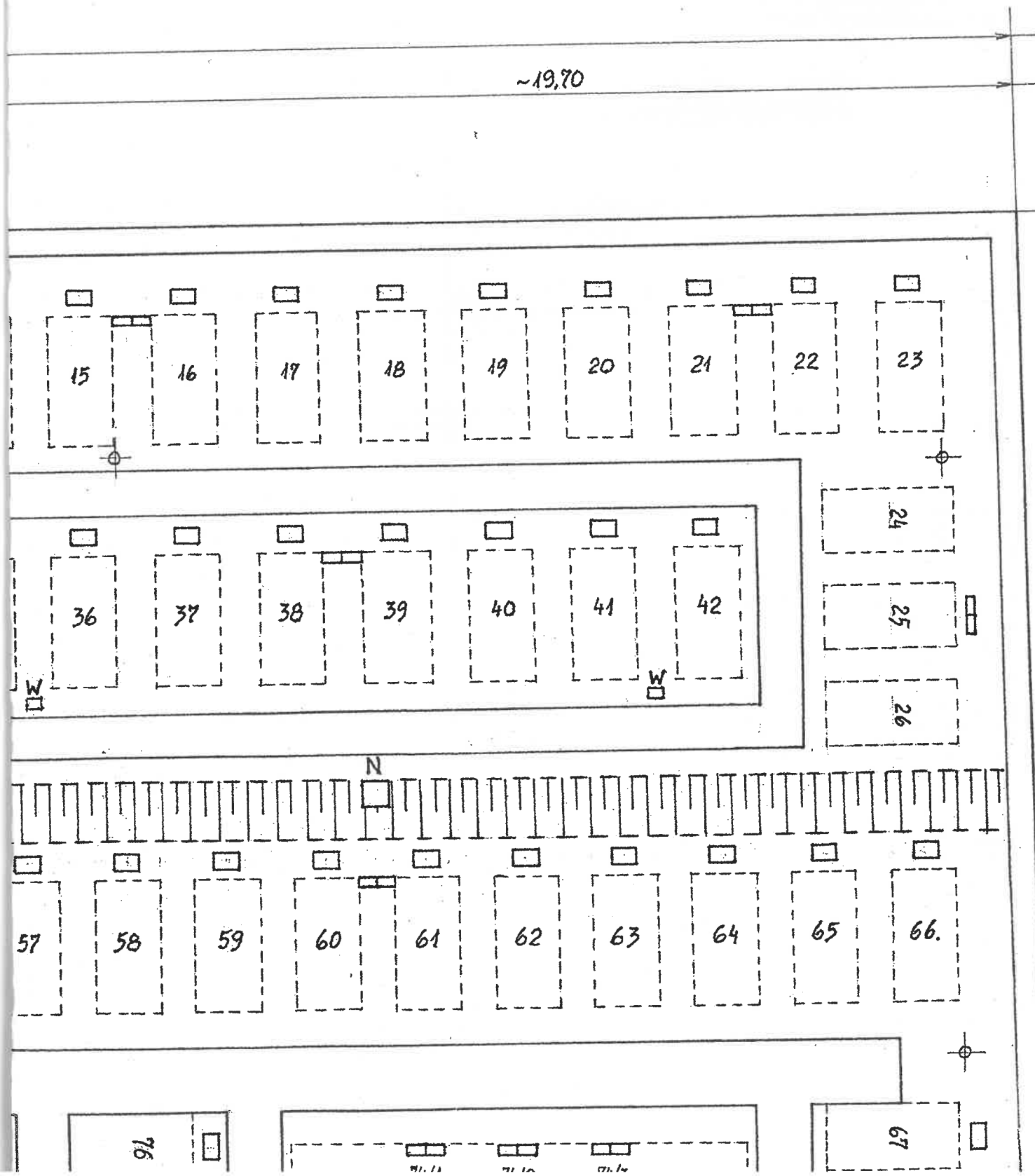
CMENTARZ WOJENNY NR 79 SEKOWA

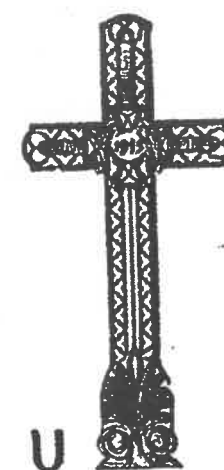

1:100

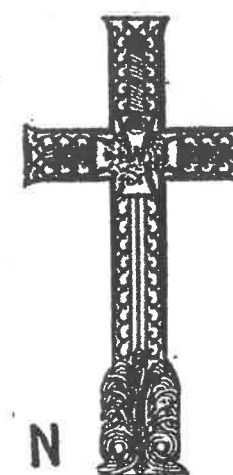
~19,70

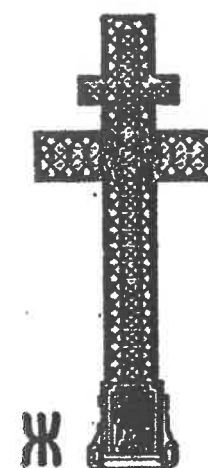
Typy Krzyży

2 SZT.

2 SZT.

4 SZT.

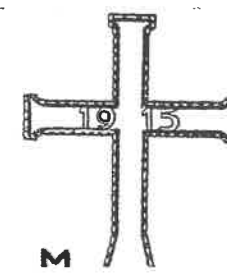
4 SZT.

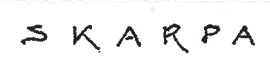
6 SZT.

8 SZT.

~ 38.

☐ COKÓŁ Z KRZYŻEM TYPU N, U LUB Ж
☐ NAGROBEK Z KRZYŻEM TYPU M
☐ COKÓŁ Z KRZYŻEM TYPU W, A LUB Ψ
☐ STELA TYPU α ISTNIEJĄCA
☐ STELA TYPU α BRAKUJĄCA
☐ DRZEWA WŁG. PROJEKTU Z 1916 R.

AKTUALIZACJA I OPRACOWANIE: JERZY DROGOMIR
2011 R.

Cmentarz wojenny Nr 79 SĘKOWA**TREŚĆ ZACHOWANYCH ŻELIWNYCH TABLIC NAGROBNYCH NA GROBACH POLEGŁYCH Z ARMII NIEMIECKIEJ****Opracowanie:**

Izabela Chlost
Jerzy Drogomir

Uwaga:

- Jedyne nieliczne tablice znajdują się na właściwych miejscach (patrz: część opisowa dokumentacji). Niniejsze zestawienie umożliwia identyfikację tablic w celu odtworzenia właściwej lokalizacji stel.
- Wszystkie tablice mocowane są na steli jednego typu (a).
- Tablice prostokątne, pionowe mają wymiary ~39,5x60 cm. Stele obsługują groby pojedyncze i masowe. Na grobach pojedynczych i małych masowych są ustawiane między niektórymi nagrobkami (z krzyżami żeliwnymi typu M). Na wielkim grobie masowych Nr 74 powinno stać 5 stel w dwu rzędach, a na grobie Nr 75 powinny stać 2 stele w jednym rzędzie. W przypadku występowania kilku stel na jednym grobie, zastosowano oznaczenie danej steli wpisując numer grobu łamany przez numer steli. Wyjątek stanowi pojedyncza stela ustawiona przy grobie Nr 25, w rzędzie grobów 24-25-26 (stela ta znajduje się na właściwym miejscu).

TABLICE NA STELACH DUŻYCH TYPU a**1. Tablica między grobami 15 i 16.**

BAYERISCHES INF. RGT. 3

RENK LUDWIG UTFF.
HARTMANN JOSEF UTFF.
STUHLER VITUS UTFF.
SCHMID FRIEDRICH
EBERLE 1 FRIEDRICH
DEISENRIEDER JOHANN
BAUR WILHELM
SCHEKLE JOHANN
DEININGER JOSEF

BAYERISCHES INF. RGT. 22

WOLTER PETER
WOLLNER MICHAEL
TSCHOPPE KURT

2.5.15

2. Tablica między grobami 19 i 20.

BAYERISCHES INF. RGT. 22

NOLL WILHELM
 ALBIG GEORG
 HÜTHER LUDWIG
 BASTIAN KARL GEFR.
 SAHM JOSEF
 BUBEL ALFONS

BAYERISCHES INF. RGT. 3

WALTER XAVER
 KETTERLE ANTON
 HACKER GREGOR
 SCHNEID JOSEF
 RAIHING OTTO
 ZETTLER FRIEDRICH

1915

3. Tablica przy grobie 25.

BAYERISCHES INF. RGT. 22

WIEHN LUDWIG
 WEBER PETER
 BREIDENSTEIN GEORG

BAYER. RES. INF. RGT. 13

HIRSCHAUER JOHANN

BAYERISCHES INF. RGT. 3

SELLINGER JOHANN
 HEICHELE FRANZ
 OSTERMEIER SEBASTIAN

1915

4. Tablica między grobami 38 i 39.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

MAUS HEINR. VZFLDW.
 FISCHER JOSEF
 HEIDER ALBERT
 NEUMÜLLER MARTIN
 SCHWALLER KASPER
 BOMMLER JAKOB UTFF.
 BAUR NIKOLAUS

BAYERISCHES INF. RGT. 22

METZGER OTTO
 WAGNER JOHANN
 KONRAD HEINRICH
 BUSCH HEINRICH
 PFISTER OTTO
 KÖHLER JOSEF
 KÖLSCH MICHAEL

2.5.15

5. Tablica między grobami 60 i 61.

BAYERISCHES INF. RGT. 22

BISCHOF HERMANN
 STOFFEL LUDW. UTFF.
 STUCKY ADOLF VZFLDW.
 SCHWIND JAK. VZFLDW.
 ROTTMANN ALFRED
 FIX MAX UTFF.
 FRIES JOSEF UTFF.
 SINGER JOHANN
 KRAUS JOHANN
 STAUDL GEORG
 NEHMANN WILHELM
 MORK EUGEN UTFF.

BAYER. RES. INF. RGT. 13

STROHMEIER MATHIAS
 HERBST GEORG
 GEHRING GEORG

1915

6. Tablica między grobami 69 i 70.

BAYERISCHES INF. RGT. 22

BAUER FRIEDRICH
 PRUY LORENZ
 BAYER WILHELM
 PÖLLATH MAX
 LETSCH THOMAS
 VOLLMAR ERNST
 ENDRES HERMANN
 BURKHARDT FRIEDRICH
 SINN KARL

1915

7. Tablica 1 na grób 74.

BAYERISCHES INF. RGT. 22

LILL AUGUST GEFR.
 HÖFER JAKOB
 HOUSSONG JULIUS
 KIRSCH FRIEDRICH
 KLUDING MARKUS
 SCHIFFER HEINRICH
 UNNOLD OTTO
 SCHAAL LUDWIG
 JACOB FRANZ
 WEIMANN GEORG
 BLAUFUSS CHRISTIAN
 CONRAD HEINRICH

2.5.15

8. Tablica 2 na grób 74.

BAYERISCHES INF. RGT. 22

CORZILIUS JOSEF
 SCHMIDT PETER *)
 MUNZINGER OFFZ. STELLV.
 DÖRFLER VZFLDW.
 MAYER LUDWIG UTFF.
 HENGEN JOHANN GEFR.
 REINHARD PETER
 SPEISER EDUARD
 BLANK ADAM
 LANG FRIEDRICH
 FISCHER HEINRICH
 HINDEL JOSEF

2.5.15

*) W wykazie pochowanych: SCHMIDT

9. Tablica 3 na grób 74.

BAYERISCHES INF. RGT. 3

ZACH JOSEF
 SCHWAB MATHIAS
 PLANKL LUDWIG
 MAIER ANTON UTFF.
 DÜRR XAVER
 HUBER JOHANN
 SCHMIDBERGER JOHANN
 HERDEGEN GEFR.
 GÖTZ ADALBERT
 WINHARDT GEFR.
 TEUFEL GUSTAV
 APPEL JOSEF
 SEITZ ALOIS
 SOMMER JOHANN
 WALDMANN JOSEF
 LIEBERT PANKRATZ

1915

10. Tablica 4 na grób 74.

BAYERISCHES INF. RGT. 22

WEBER JOSEF
 RHEIN HEINR. GEFR.
 MOSES JOHANN
 CHRISTENN FRIEDRICH
 MERKEL FRIEDRICH

BAYERISCHES INF. RGT. 3

MATHIS JOHANN
 RÖSSNER JOHANN
 EIERSCHMALZ JOSEF
 SCHÖN LUDWIG
 HEIZMANN ANTON GEFR.
 SCHALL FRIEDRICH
 HASLAUER LUDWIG
 PRÖBSTL ROCHUS
 HÄBOLD WILLI UTFF.

BAYERISCHE PION. KOMP. 21

KULL FRIEDRICH

1915

11. Tablica 5 na grób 74.

BAYERISCHES INF. RGT. 22
 RAMPMEIER GUSTAV
 SCHÄDLER WILHELM
 SCHWAB EMIL
 THOMASER FRANZ
 WICHTER WILLIB. GEFR.
 DIETENHÖFER BERNHARD
 DILLINGER KARL
 GRILLMEIER JOSEF
 HELFRICH JOHANN
 KLEIN FRIEDRICH
 JACOBS LEUTNANT
 5 UNBEKANNTEN *)

2.5.15

*) W wykazie pochowanych wszyscy znani z nazwiska

12. Tablica 1 na grób 75.

PREUSSISCHES INF. RGT. 46
 ROHR HERBERT
 DRAHT GUSTAV
 VITALIS ERNST
 WOJTOSZAK MARCEL
 WERNER OTTO
 COCHIUS FRANZ UTFF.
 OLEJNIEZAK ANDREAS
 STEINERT WILH. GEFR.
 SCHÄFER HEINR. GEFR.
 RENNECKER OFFZ. STELV.
 GORKA ADALBERT
 FLOHR KARL
 BARTNIK JOHANN
 MANIA JOSEF
 WISNIEWSKI FRANZ GEFR.
 WIATR STANISLAUS
 HAETSCHER OTTO GEFR.

2.5.15

13. Tablica 2 na grób 75.

PREUSSISCHES INF. RGT. 46

MEYER MORITZ VZFLDW.
 PASCHKE PAUL GEFR.
 ALSCHER PAUL
 HOFFMANN ERNST
 LINDKE WILHELM
 RUMPEL FERDINAND
 HEIDRICH PAUL
 WESOŁOWSKI ANDREAS
 SZKALA ANDREAS
 SERIWANE KARL
 HÄNSEL MAX
 ADAM EMIL
 ZOLTOWSKI STANISL.
 TIETZ ALFONS
 PAWLAK JOHANN
 ZIETKIEWICZ CESLAUS
 BEDNAREK MICHAEL
 EDIGER WILLY

2.5.15

14. Tablica między grobami 78 i 79.

BAYERISCHES INF. RGT. 22

RUFFING EUGEN VZFLDW.
 SCHMERBER MARTIN
 MAAG JOSEF GEORG
 KALTNER JOSEF
 GANSLOSER KARL
 SCHMIDT JOHANN
 STEINER HEINRICH
 MOHR THEODOR
 SAUER JOHANN
 ESSLINGER JOHANN
 GRÜNZINGER LUDWIG
 FREITAG AUGUST
 POLOMSKY JOHANN

BAYERISCHE PION. KOMP. 19

PLINNINGER JOSEF

PREUSS. RES. INF. RGT. 46

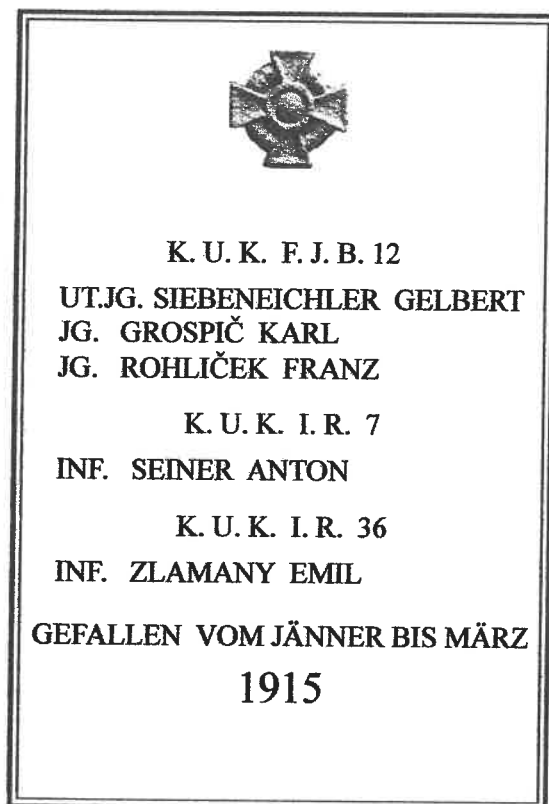
KRÜGER KARL

1915

Cmentarz wojenny Nr 79 SĘKOWA
Wzory żeliwnych tablic nagrobnych na stele (typu a)

Załącznik 4

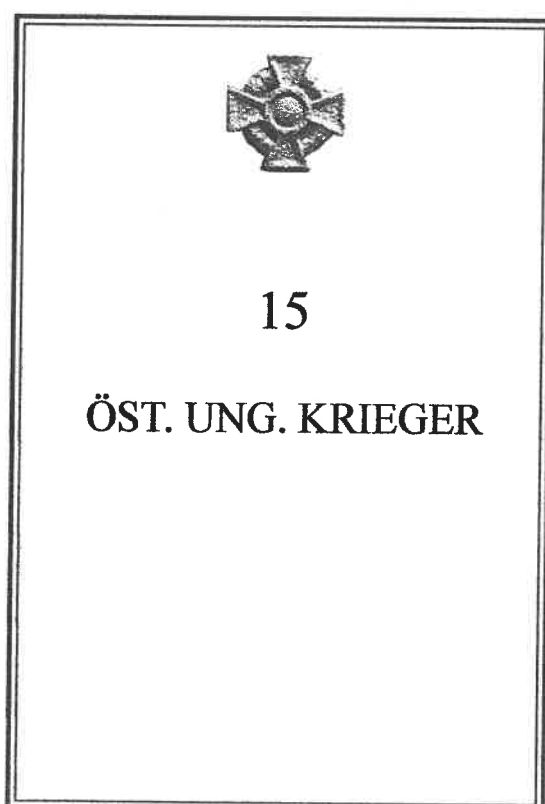
Wzór 1, lokalizacja: przy grobie nr 2.

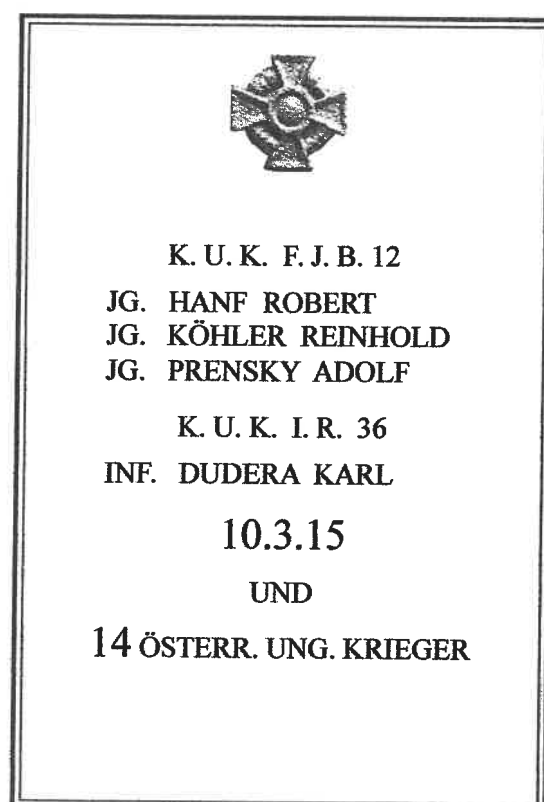
Wzór 2, między grobami nr 8 i 9.

Wzór 3, między grobami nr 30 i 31.

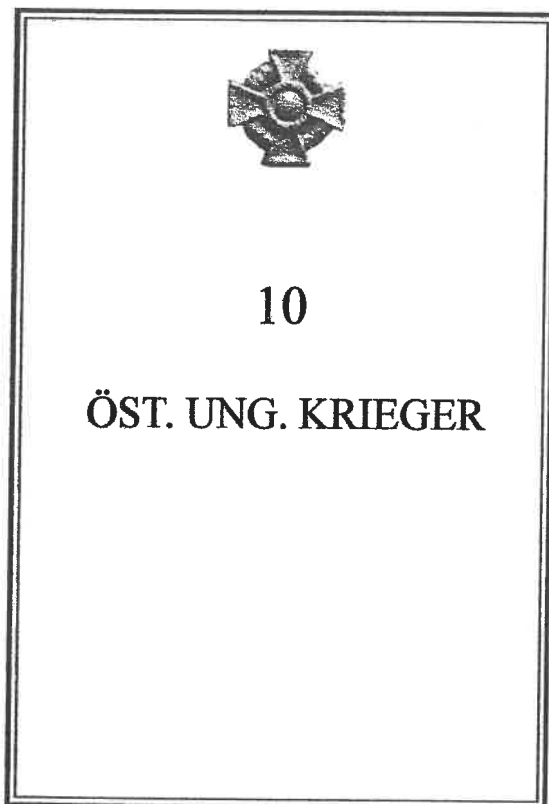

Wzór 4, między grobami nr 48 i 49.

Cmentarz wojenny Nr 79 SĘKOWA
Wzory żeliwnych tablic nagrobnych na stela (typu a)

Wzór 5, między grobami nr 86 i 87.

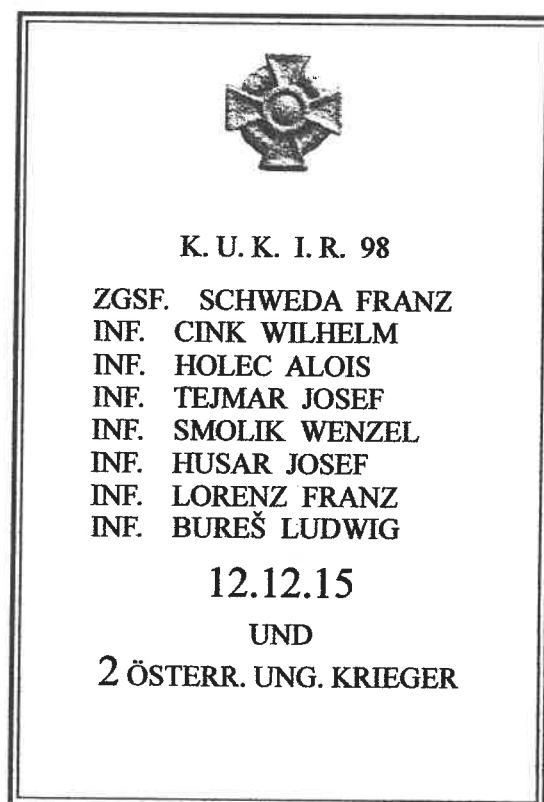
Wzór 6, grób nr 90, stela 90/1.

Wzór 7, grób nr 90, stela 90/2.

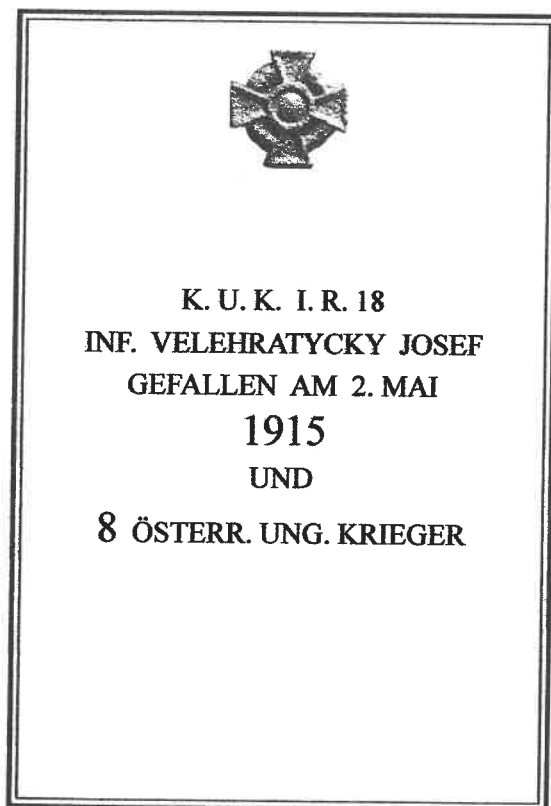

Wzór 8, grób nr 90, stela 90/3.

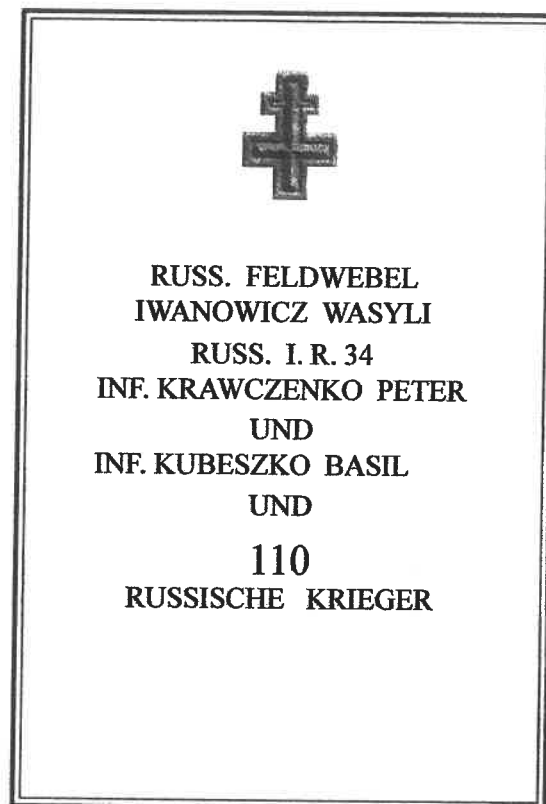

Cmentarz wojenny Nr 79 SĘKOWA
Wzory żeliwnych tablic nagrobnych na stele (typu a)

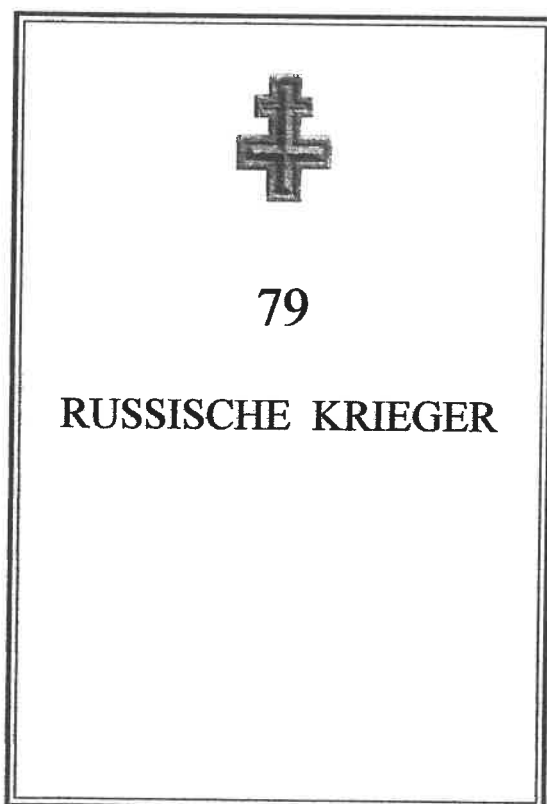
Wzór 9, między grobami nr 94 i 95.

Wzór 10, grób nr 98.

Wzór 11, lokalizacja: grób nr 99.

Wykonanie oraz rozmieszczenie nadlewek
do mocowania, zgodnie z opisem dokumentacji.

Wymiary tablic:

prostokątne pionowe 39,5x60 cm.

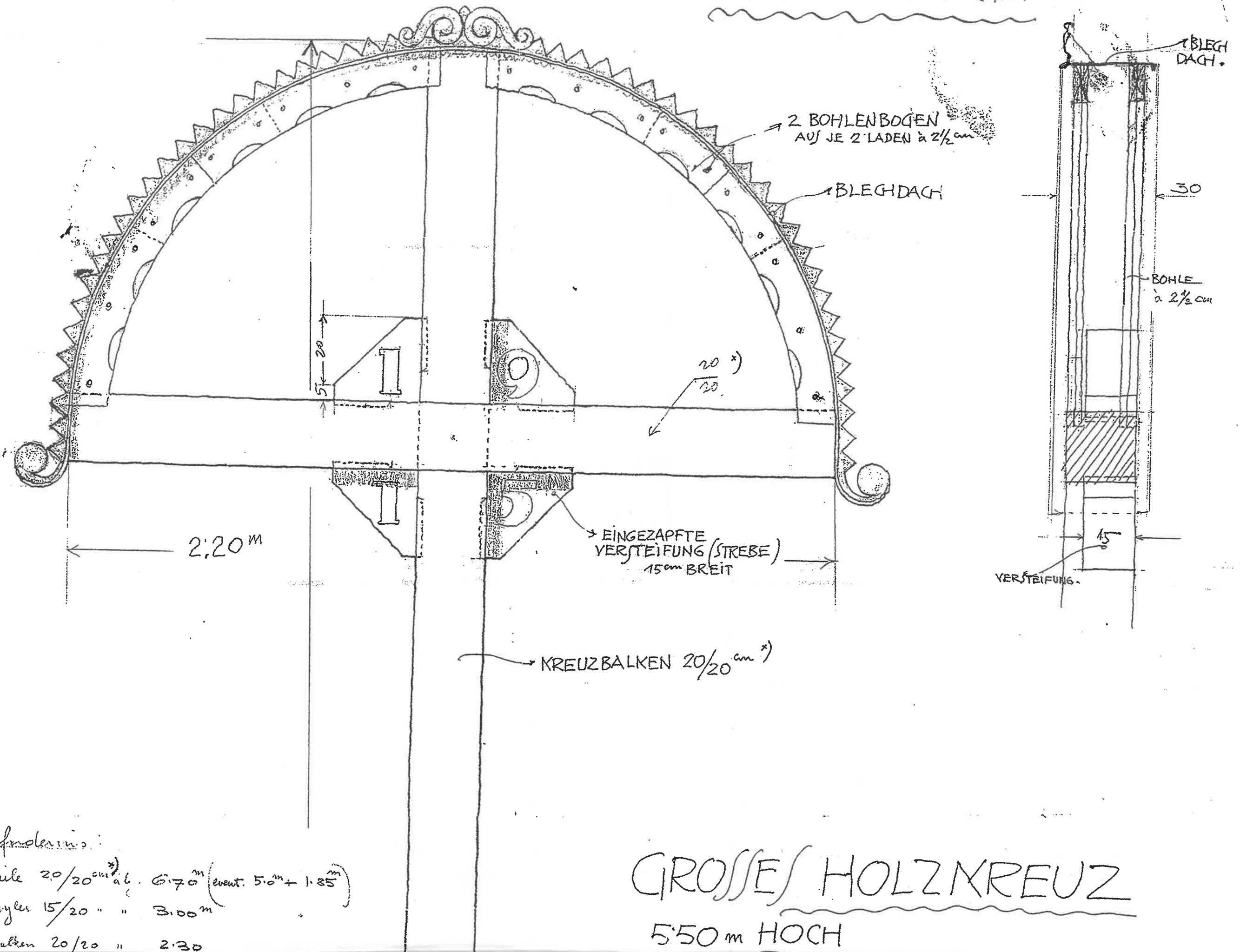
Wzory tablic nagrobnych w oparciu o materiały
źródłowe, zachowane w Archiwum Państwowym
w Krakowie, zespół akt WUOnGW, sygnatura:
GW 41, GW 88 i in. oraz dane z badań terenowych
z lat 2000 - 2011, sporządzili:

Izabela Chlost

Jerzy Drogomir

RAYON III

ZDROBNIK

Holzerfordernisse:

- 1 H. Säule 20/20 cm x) 6,70 m (event. 5,0 m + 1,85 m)
- 2 " Antriebs 15/20 " " 3,00 m
- 1 " Querbalken 20/20 " 2,30

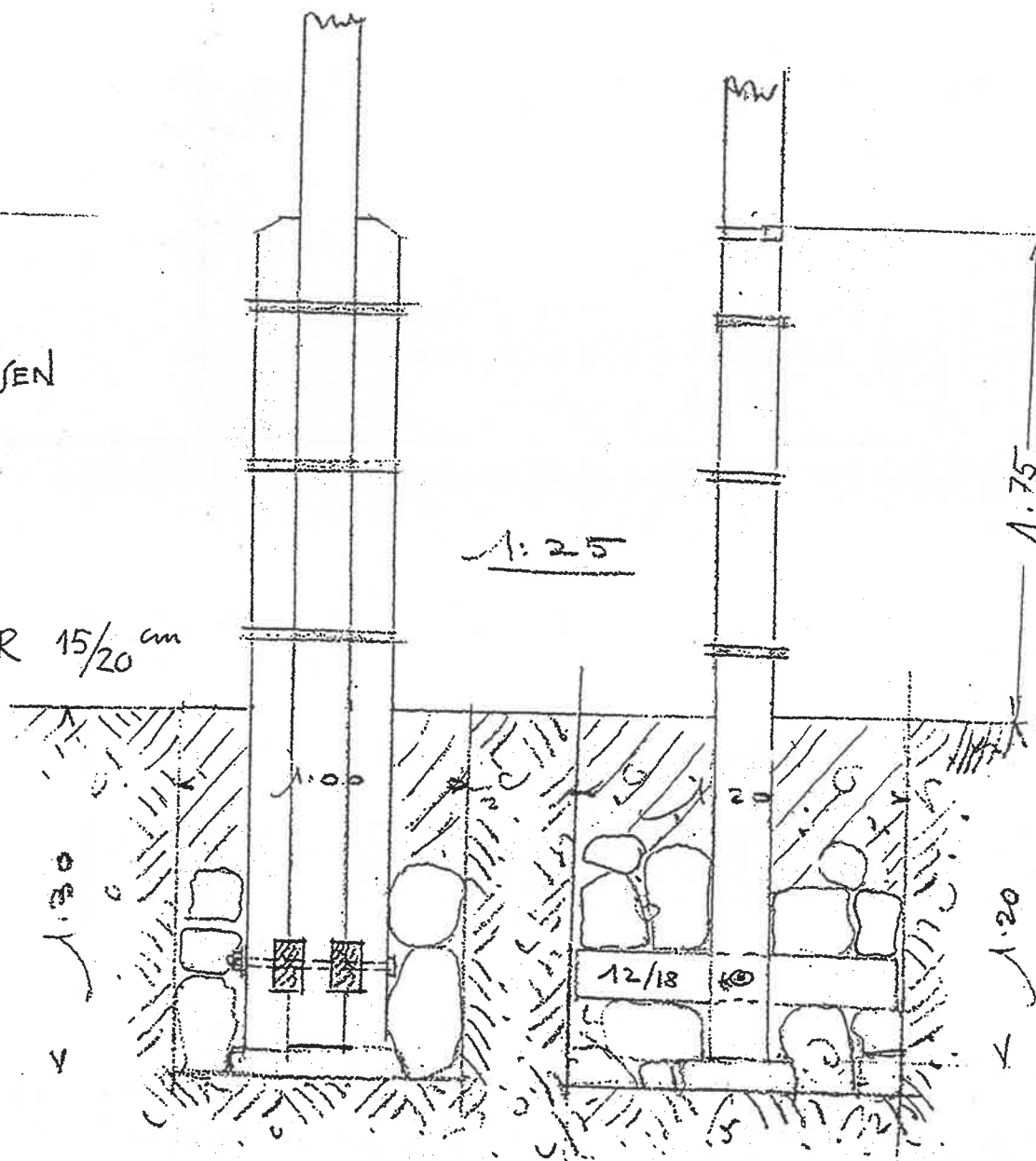
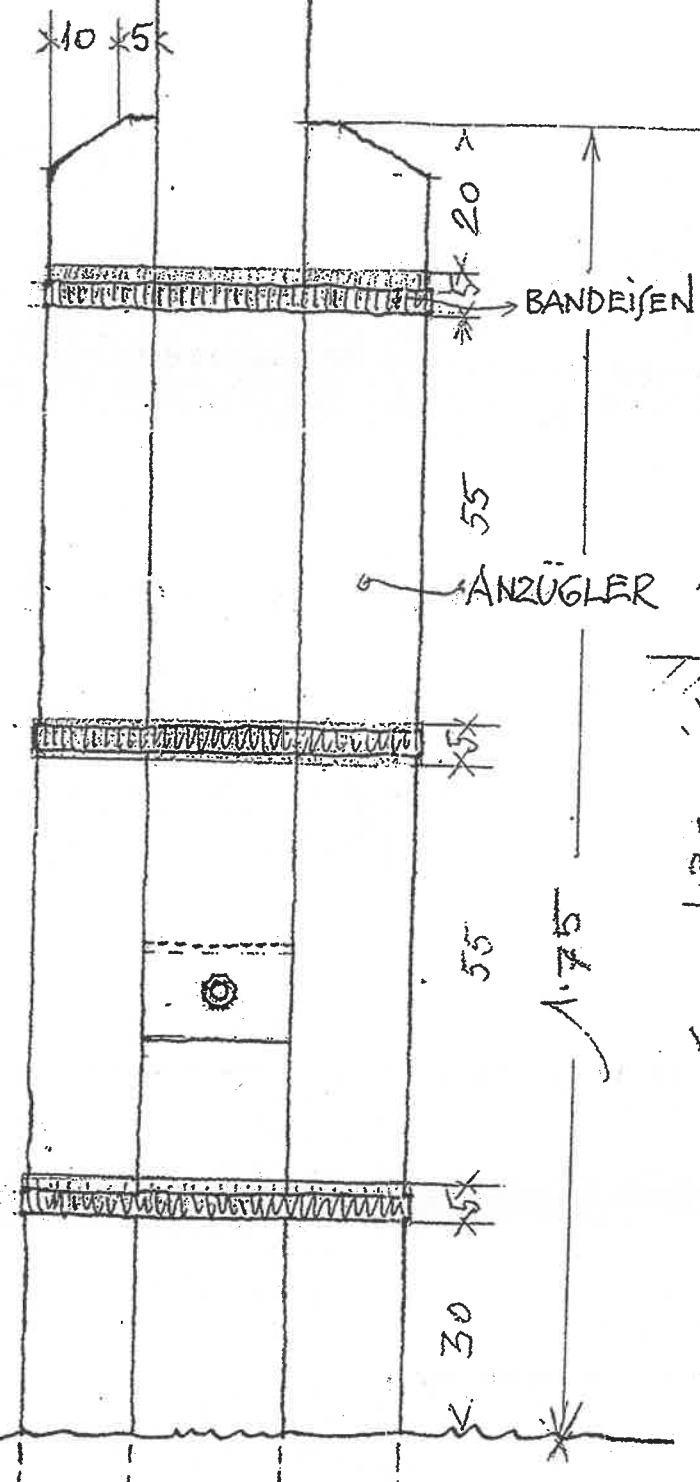
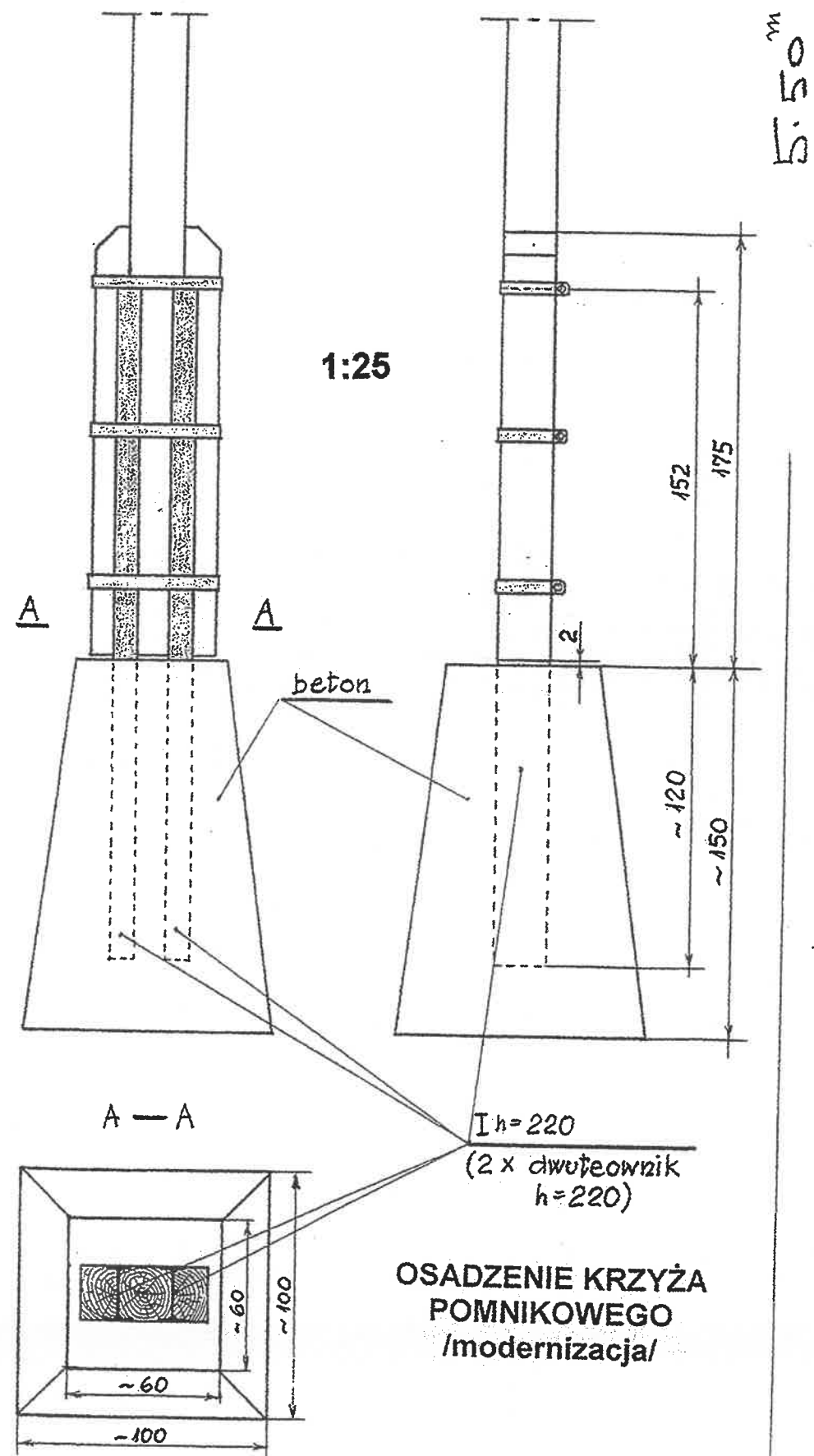
GROSSE HOLZKREUZ
5,50 m HOCH

2. Śruby 12/18 " 1.20
 1. " Płate 2" 5.00m 25mm
 3. Brett 1" 5.00m 20 "

2.20m ISKEI

MASTAB 7:70.

HANS
MAYR

* / W innych rysunkach przekrój belek głównych 22x22 cm.

Rysunek archiwalny /APK, zesp. akt WUOnGW/,
 uzupełnienia i projekt modernizacji osadzenia krzyża
 w cokole kamiennym

Jerzy J.P. DROGOMIR
 2006 r.

Cmentarz wojenny Nr 79 SĘKOWA

DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA

Zdjęcia czarno-białe, archiwalne, z ok. 1917 roku;

Archiwum Państwowe w Krakowie[®], zespół akt WUOnGW, sygn.: GW 61, poz. 109, GW 62, poz. 606.

Autor reprodukcji: Jerzy DROGOMIR[®]

Zdjęcie czarno-białe z lat 20.; sygn.: IMG 026.

Zdjęcia kolorowe:

- z maja 2009 roku (nr: DSCF 1117, DSCF 1125, DSCF 1130, DSCF 1140);

Autor: Jerzy DROGOMIR[®]

- z listopada 2003 roku (nr: PB 110002, PB 110006, PB 110008, PB 110015, PB 110017, PB 110027, PB 110036, PB 110038, PB 110041, PB 110045a, PB 110051, PB 110052, PB 110056, PB 110060, PB 110061, PB 110063, PB 110065);

- z maja 2005 roku (nr:P 5010061);

- z maja 2009 roku (nr:P 1200395a);

- z października 2011 roku (nr: DSCN 9284, DSCN 9286, DSCN 9288, DSCN 9313, DSCN 9327, DSCN 9339, DSCN 9343, DSCN 9344);

Autor: Krzysztof GARDUŁA[®]

Opisy zdjęć, analizy i komentarze: Jerzy DROGOMIR[®]

Opisy zdjęć

1. GW 62/606. Widok ogólny cmentarza od przodu. Przed murem cmentarnym widoczna niska skarpa drogi biegnącej wzdłuż muru. Naprzeciw bramy, znajdującej się w wewnętrznym prostokątnym wyłamaniu linii muru, na wysuniętym oskarpowanym tarasie, stoi typowy wysoki krzyż, znany z wielu cmentarzy projektowanych przez Hansa Mayra, jako krzyż pomnikowy. W tym przypadku wysunięty przed ogrodzenie, sygnalizuje istnienie cmentarza, który pozbawiony jest widocznych z dalszej odległości wertykalnych akcentów architektonicznych. Na ramionach krzyża upięte fragmenty wieńca. W narożach prostokąta utworzonego przez cofnięty mur, po obu stronach bramy, zasadzone drzewka. Zgodnie z projektem, miały to być wierzby płaczące. Znad muru widać wierzchołek kamiennego pomnika głównego, zwieńczonego niewielkim krzyżem. Należy zwrócić uwagę na warstwowy układ ciosów w kamiennym murze.
2. GW 61/109. Wnętrze cmentarza. Widok górnego tarasu z pomnikiem głównym. Zdjęcie wykonano spod lewego, bocznego muru ogrodzenia, na wysokości rzędu grobów od numeru 43 do 66, biegnącego tuż pod skarpią górnego tarasu. Pierwszy widoczny na zdjęciu nagrobek należy do grobu nr 45 (patrz: plan, załącznik 1). W rzędzie nagrobków, naprzeciw pomnika, widoczne schody między tarasami cmentarza. Nagrobki i pomnik przystrojone wieńcami, prawdopodobnie z okazji zakończenia głównych prac budowlanych lub

przygotowania do uroczystości 1 listopada 1917(?) roku. Na cmentarzu brak jest tablic nagrobnych, stel na tablice żeliwne i tablicy inskrypcyjnej w niszy pomnika. Prezentowana fotografia ukazuje niezmiernie istotne szczegóły, przydatne w procesie odtwarzania i rewaloryzacji cmentarza. Wśród najważniejszych należy wymienić: 1). Sposób usypania kopców mogiłnych – ze zdjęcia wynika, że na kwaterach nie usypywano indywidualnych kopców na każdym grobie, lecz na całej kwaterze, a miejsca poszczególnych grobów wskazywały nagrobki. Zblokowane w kwatery rzędy grobów były obramowane płaskimi ciosami kamiennymi, wkopanymi na sztorc, pochylonymi w stronę mogiły. 2). Wykonanie alejek – alejki były wyraźnie zaznaczone, odgródzone od grobów i zieleńców krawężnikami z luźnych kamieni i pozbawione roślinności. 3). Przed pomnikiem, po obu stronach, zasadzono po 2 drzewka. Zgodnie z projektem miały to być klony (ew. jesiony). Drzewa te nie zachowały się, ich lokalizacja była niefortunna. Również zgodnie z planem zasadzone są 2 drzewka pod murem ogrodzenia z prawej strony (miały to być wierzby płaczące), natomiast w narożu za pomnikiem zamiast planowanego krzewu, zasadzono drzewo. 4). Widoczne na zdjęciu betonowe cokoły dwu typów nagrobków mają znakomite kamieniarskie wykończenie, gdyż wykonano je techniką tzw. sztucznego kamienia. Późniejsze nieudolne próby konserwacji i napraw zniszczyły niemal doszczętnie estetyczne walory wszystkich cokołów. 5). Zdjęcie ukazuje miejsce i sposób posadowienia dużego cokołu z krzyżem typu **U** (nieco dalej widać, symetrycznie ustawiony po niemieckiej stronie cmentarza, krzyż typu **N**). Oba krzyże stoją na skarpie. Tylne strony cokołów sięgają górnej krawędzi skarpy, pulpitowe ścięcie cokołu harmonizuje z kątem nachylenia stoku skarpy. 6). Fotografia potwierdza ustawienie małych cokolików z krzyżami przy dolnych krawędziach zespołów kwater i wielkich grobów masowych. Zdjęcie ukazuje dwa cokoliki u dołu kwater przy ścieżce biegnącej tuż nad skarpą (między grobami nr 33 i 34 oraz nr 41 i 42). 7). Na fotografii wyraźnie oddane jest nachylenie płyty cmentarza, zarówno powyżej, jak też poniżej skarpy, łącznie ze spadkiem poprzecznym alejki, biegnącej u podnóża grobów. Nachylenie jest zgodne z nachyleniem stoku, co zapewnia odpływ wód opadowych z płyty cmentarza.

3. IMG 026. Widoczny na fotografii duży fragment cmentarza, potwierdza jego urządzenie zgodne z projektem znanym w archiwalnych materiałach. Sposób ustawienia stel nagrobnych jest podobny jak na cmentarzu Nr 80 Sękowa. Przeczy też nielogicznemu pogładowi, że stele niezaprzeczalnie pochodzące z konkretnych kwater, mogły być „od początku” zgrupowane wzdłuż alei centralnej. Na pierwszym planie, po lewej stronie alejki biegnącej w kierunku grobów położonych u podnóża skarpy, znajduje się wielka kwatera z grobami masowymi nr 75 (w lewym dolnym narożu zdjęcia) i 74 (nieco wyżej) – patrz: plan, załącznik 2. Na grobie 75 stoją dwie stele - po lewej fragment steli 75/1, na prawo 75/2. Za krzewem rosnącym przy drugiej steli widoczny jest duży cokół z krzyżem typu **N**, ustawiony w osi podłużnej kwatery, przy górnej krawędzi grobu nr 75. Między grobami znajduje się trawiaste przejście, rozdzielające oba groby. Dolną granicę grobu nr 74 sygnalizują dwa małe cokoliki z krzyżami typu **W**, ustawione w narożach. Na grobie nr 74, w dwu rzędach, stoją stele: w dolnym rzędzie – dwie, w górnym – trzy. Między stelami zasadzono krzewy. Zwraca uwagę lekkie podniesienie gruntu na grobach, w stosunku do poziomu całej kwatery, leżącej o kilkanaście cm wyżej od poziomu alejek. Krawędzie grobów wzdłuż alejek umocnione są obrzeżami

z kamienia łamanego, luźno tkwiącego w ziemi. Na prawo od alejki przy kwaterze z grobami nr 74 i 74, widoczny jest fragment kwatery z grobami od nr 67 do 73, położonej wzdłuż muru ogrodzenia. Po lewej stronie, za kwaterą z grobami nr 74 i 75, widoczne końcowe nagrobki na kwaterze biegnącej równoległe do alei centralnej. W połowie wysokości lewego boku zdjęcia znajdują się schodki, prowadzące na górną platformę. Na prawo od schodków rząd nagrobków na leżącej u podnóża skarpy kwaterze z grobami od nr 55 do 66. Między grobami nr 60 i 61 ustawiona jest stela, a nad nią, na skarpie, duży krzyż typu **N**, sygnalizujący kwaterę poległych z armii niemieckiej. Przed pomnikiem głównym znajduje się mały placyk, od którego w obu kierunkach rozchodzą się cztery alejki rozdzielające położone tam kwatery: na lewo austro-węgierskie, na prawo-niemieckie (pruskie) Dwa cokoliki z krzyżami typu **W**, znaczą granice kwater niemieckich; (cokolik z krzyżem typu **A**, po stronie austro-węgierskiej, zasłania postać stojącą u podnóża schodów). Na zdjęciu widoczne są dwie kolejne stele. Bliższa jest ustawiona między grobami nr 38 i 39, na kwaterze z grobami od nr 35 do 42, dalsza między grobami nr 15 i 16, na kwaterze pod murem ogrodzenia, z grobami od nr 14 do 23. Warto zwrócić uwagę, że w niszy na pomniku nie umieszczono tablicy inskrypcyjnej. Ponadto widoczne są dwa istotne szczegóły: 1). Kwatery widoczne na zdjęciu 2 mają powierzchnię zupełnie płaską, a na omawianej fotografii poszczególne groby w obrębie kwater są uformowane w typowe kopce mogilne, co świadczy o późniejszych zmianach, zapewne wprowadzonych już po zakończeniu wojny, na co wskazują zapadnięte i nieforemne kopce. 2). Wzdłuż muru ogrodzenia zasadzono krzewy, nie przewidziane w projekcie. Jednocześnie w załomach muru za pomnikiem głównym, zgodnie z projektem pojawiły się krzewy w miejscu zasadzonych tam pierwotnie drzew (zdjęcie 2).

4. DSCF 1140. Widok przedniego lewego naroża muru ogrodzenia z zewnętrznej strony cmentarza. Przed murem słabo widoczny pas gruntu, a bliżej skarpy. Na pierwszym planie typowy wojskowy granicznik HV, wyznaczający parcelę cmentarną. Z położenia granicznika wynika, że parcela kończyła się poniżej skarpy.
5. PB 110002. Brama cmentarna z zewnątrz. Drzewa przed bramą rosną w narożach muru. Pierwotnie, zgodnie z projektem, najprawdopodobniej rosły tu wierzby płaczące. Drzewa widoczne za bramą, to pierwsze dwa drzewa rosnące na jednym z trawników biegnących po obu stronach alei centralnej.
6. DSCF 1125. Zbliżenie furty w bramie cmentarnej. Skrzydło furty jest mocowane do dwu nieruchomych segmentów, stanowiących wypełnienie bocznych pól między furką, a masywnymi słupami bramnymi, zwieńczonymi kamiennymi kulami. Zwraca uwagę wyjątkowo staranne wykonanie żelaznej bramy, której elementy zostały precyzyjnie dopasowane i zespolone klasycznymi metodami kowalskimi.
7. DSCF 1117. Widok cmentarza z osi alei centralnej, w kierunku bramy. Wzdłuż boków alei drzewa, a przed nimi, po obu stronach, szpaler stel nagrobnych, pochodzących z różnych grobów położonych po prawej stronie cmentarza, gdzie znajdują się groby poległych z armii niemieckiej (pruskiej). Za bramą, w osi cmentarza, stał na wysuniętej platformie wielki, drewniany krzyż (patrz: zdjęcie 1)

8. P 5010061. Widok wnętrza cmentarza, w kierunku pomnika, w osi głównej, będącej również osią symetrii całego założenia. Na pierwszym planie aleja centralna. Wzdłuż jej boków słabo zarysowane krawędzie dwu zieleńców, z drzewami tworzącymi aleję. Na zieleńcach stoją stele nagrobne, przeniesione tu z różnych grobów położonych po prawej stronie cmentarza, gdzie znajdują się groby poległych z armii niemieckiej (pruskiej). Na dalszym planie poprzeczna skarpa ze schodami, prowadzącymi na wyżej położoną platformę cmentarza, z pomnikiem na osi i czterema kwaterami rozlokowanymi symetrycznie po obu stronach. Za pomnikiem zewnętrzne wyłamanie muru, z dwoma drzewami w narożach.
9. PB 110045a. Stele nagrobne na trawniku po lewej stronie alei centralnej, za nimi dwa rosnące tam drzewa, a dalej nagrobki z krzyżami typu **M** na austro-węgierskiej części cmentarza. Wśród nich, na dużym cokole ustawionym na poprzecznej skarpie, krzyż typu **U**, informujący o znajdujących się tam kwaterach z poległymi z armii austro-węgierskiej. Przed widocznym po prawej fragmentem pomnika głównego, schody w skarpie, prowadzące na wyżej położoną część cmentarza.
10. DSCN 9288. Zbliżenie jednej ze stel, stojących aktualnie przy alei centralnej. Jest to stela pochodząca z wielkiego grobu masowego nr 74. Zwraca uwagę zmodyfikowany sposób ustawienia na prostokątnej, betonowej, płycie oraz widoczna renowacja, polegająca na „zatarciu” powierzchni steli gruboziarnistą zaprawą. Porowatą fakturę zamaskowano najprawdopodobniej gęstą farbą lub emulsją wapienną, której resztki są dostrzegalne na powierzchni steli i widoczne na innych stelach i cokołach.
11. PB 110006. Widok zza wielkiego masowego grobu rosyjskiego, nr 99, w kierunku pomnika głównego. U dołu zdjęcia, po prawej stronie, mały cokolik z krzyżem typu **Ψ**, sygnalizujący granicę kwater rosyjskich. Dalej miejsce, gdzie biegła poprzeczna alejka, rozdzielająca kwatery rosyjskie od wyżej leżących niemieckich, a za nim rząd krzyży typu **M** na kwaterze z grobami od nr 82 do 76, równoległej do alei centralnej. Po lewej stronie aleja centralna ze szpalerem stel, dalej poprzeczny rząd krzyży typu **M** na kwaterach leżących u podnóża skarpy, nad nimi rzędy krzyży na kwaterach rozlokowanych w górnej części cmentarza, po obu stronach pomnika głównego.
12. DSCN 9313. Kwatery rosyjskie po prawej stronie cmentarza. Na obu kwaterach krzyże typu **Ж**, na dużych cokołach. Na wielkim grobie masowym nr 99, widocznym wzdłuż przekątnej zdjęcia, rząd cokolików z krzyżami typu **Ψ**, potraktowanymi podczas remontu jako nagrobki. Jedynie dwa skrajne mogły sygnalizować zasięg kwater rosyjskich. Za grobem nr 99 drzewo (klon). Zgodnie z projektem cmentarza, na końcu alejki, widocznej na zdjęciu jako wąska ścieżka, miał być zasadzony krzew, podobnie jak w narożu muru. Po lewej stronie przy krawędzi zdjęcia, na pierwszym planie nagrobek z krzyżem typu **M** na grobie nr 82, pod murem, na dalszym planie, nagrobek na grobie nr 73.
13. PB 110038. Widok prawej strony kwater rosyjskich widocznych na zdjęciu 12. Na pierwszym planie rząd cokolików z krzyżami typu **Ψ**, na grobie masowym nr 99, dalej dwa cokoły z krzyżami typu **Ж**. Po prawej wewnętrzne wyłamanie ogrodzenia z bramą.

14. PB 110036. Zbliżenie cokoliku z krzyżem typu Ψ . Na cokoliku, ustawionym aktualnie na dużej, prostokątnej płycie betonowej, widoczne staranne wykończenie kamieniarskie, takie, jakie miały pozostałe cokoły. Zarówno na tym, jak też na dużych, widocznych na dalszym planie cokołach z krzyżami typu \mathbb{K} , resztki farby, którą pomalowano cokoły po naprawach.
15. DSCN 9344. Widok ogólny wnętrza cmentarza znad korony muru, na prawą stronę, z kwaterami rosyjskimi i niemieckimi. Na pierwszym planie krzyż typu \mathbb{K} , stojący przy murze, na kwaterze rosyjskiej z grobami nr 100, 101 i 102, dalej drugi taki krzyż przy wielkim grobie masowym nr 99, a za nim rząd cokolików z krzyżami typu Ψ , ustawionych w trakcie remontu jako nagrobki na tym grobie. Na dalszym planie część niemiecka cmentarza, z wielką kwaterą z grobami masowymi nr 74 i 75, a na niej krzyż typu **N**, na dużym cokole i dalej 5 stel w dwu rzędach, w szyku, w jakim stały stele na tym grobie (nr 74). Część tych stel nie pochodzi z grobu nr 74, a ich kolejność jest przypadkowa. Na grobie nr 75 (przed krzyżem typu **N**, brak stel (porównaj: sytuacja na zdjęciu 2)). Na prawo od dużej kwatery ze stelami, po prawej, wzdłuż muru, dwa nagrobki na grobach nr 67 i 68, ostatnie u góry, z rzędu na kwaterze z grobami od nr 67 do 73. Na lewo cztery nagrobki na kwaterze równoległej do osi cmentarza (z grobami od nr 76 do 82). Poprzecznie, przed widoczną na zdjęciu skarpą, rząd nagrobków na kwaterze u podnóża skarpy, z grobami od nr 55 do 66. Powyżej, na skarpie, krzyż typu **N** na dużym cokole, sygnalizujący dalsze kwatery niemieckie na górnym tarasie cmentarza, a za tym krzyżem nagrobki na kwaterach. Dwa widoczne przy murze drzewa rosną w miejscu planowanych wierzb płaczących.
16. PB 110027. Zbliżenie sytuacji w obrębie kwatery z grobami masowymi nr 74 i 75, widocznej na zdjęciu 15. Na pierwszym planie krzyż typu **N**, za nim 5 stel w dwu rzędach, dalej rząd nagrobków u podnóża skarpy, następnie kolejny krzyż typu **N** na skarpie, a dalej krzyże na kwaterach położonych powyżej, między tylnym murem i skarpą. Zwraca uwagę cokół krzyża na pierwszym planie, ustawiony na płycie betonowej. Na cokole widoczne resztki farby.
17. PB 110041. Fragment prawej, górnej części cmentarza, widok z alei centralnej. Przy alei rząd stel z tablicami żeliwnymi, pochodzących z różnych grobów w niemieckiej części cmentarza. Na wprost schody wiodące na skarpę, dalej pomnik główny. Na prawo od schodów rząd krzyży na kwaterze położonej u podnóża skarpy. Na skarpie duży krzyż typu **N**, sygnalizujący położone tam kwatery niemieckie.
18. DSCN 9284. Zbliżenie prawej, górnej części cmentarza, widok z alei centralnej, u podnóża schodów. Na prawo rząd nagrobków na kwaterze z grobami od nr 55 do 66. W głębi, bliżej prawej krawędzi zdjęcia, duży krzyż typu **N** na koronie skarpy, sygnalizujący rozlokowane tam kwatery niemieckie. Pod murem, na prawo od drzewa, stela na grobie nr 25, z właściwą treścią na tablicy (dotyczącą poległych w grobach nr 24, 25 i 26). Stela ta nie jest ustawiona na płycie, co wskazuje, że najprawdopodobniej nie była naruszona podczas remontu.
19. PB 110015. Zbliżenie prawego, górnego narożnika cmentarza. Drzewo w pobliżu narożnika, wg projektu archiwalnego planowane między grobami nr 23 i 24, zdaje się rosnąć na właściwym miejscu (patrz: plan, załącznik 2). Zwraca uwagę brak nagrobka na grobie nr 23, (najprawdopodobniej

przeniesionego na koniec niższego rzędu, na prawo od grobu nr 42. Przy krawędzi fotografii stela – patrz: opis do zdjęcia 18.

20. PB 110017. Zbliżenie steli na grobie 25. Opis: zdjęcia 18 i 19.
21. PB 110052. Kwatery rosyjskie po lewej stronie cmentarza. Podobnie, jak po stronie prawej, na obu kwaterach krzyże typu **Ж**, na dużych cokółkach. W prawym dolnym narożu zdjęcia nagrobek na grobie 83, ostatni przed alejką rozdzielającą kwatery austro-węgierskie od rosyjskich. Poniżej zarośniętej, niemal niewidocznej alejki, po przekątnej zdjęcia, kilka małych cokółków z krzyżami typu **A** i **W**, przeznaczonych na groby austro-węgierskie i niemieckie. Ostatni w rzędzie, zasłonięty przez zarośla, znajduje się cokółek z właściwym krzyżem, typu **Ψ**, który ew. mógł wcześniej sygnalizować zasięg kwater rosyjskich. Cokółki z krzyżami, tak jak po prawej stronie cmentarza, ustawiono na długim grobie masowym, nr 98, w formie nagrobków, nie zważając na nieadekwatne typy krzyży. Na obu grobach, nr 99 i 98, ustawiono cokółki sygnalizacyjne przeniesione z całego obszaru cmentarza. Niektóre cokółki są nowe, wykonane prymitywnie. Mają one uproszczone, nie zachowujące geometrii kształty. Widoczne na zdjęciu cokółki wszystkich typów zachowały w większym lub mniejszym stopniu białą powłokę malarską, maskującą nieudolne naprawy i niestaranne wykonanie.
22. PB 110060. Mały cokół sygnalizacyjny, z krzyżem typu **A**, przeznaczonym na groby austro-węgierskie, aktualnie na grobie rosyjskim nr 98. Pod warstwą farby ukrywa się oryginalny cokółek, nieco uszkodzony.
23. PB 110056. Mały cokół sygnalizacyjny, z krzyżem typu **A**, przeznaczony na groby austro-węgierskie, aktualnie na grobie rosyjskim nr 98. Oryginalny cokółek został fatalnie „naprawiony” i pokryty białą farbą.
24. PB 110051. Wnętrze lewej strony cmentarza, z kwaterami poległych z armii austro-węgierskiej. Na pierwszym planie, w lewym rogu, mały fragment grobu masowego nr 98, z niewłaściwym cokółkiem sygnalizacyjnym, zwieńczonym krzyżem typu **W**. Na prawo, skosem, rząd nagrobków z krzyżami typu **M** na grobach od nr 83 do 89, kwatery leżące równolegle do alei centralnej. Za tymi nagrobkami obszar pozbawionej nagrobków dużej kwatery z wielkim grobem masowym nr 90 (stał na niej krzyż typu **U** na cokole). Pod murem ogrodzenia trzy krzyże typu **M** wieńczące nagrobki na grobach nr 95, 96 i 97, kwatery z grobami od nr 91 do 97. Dalej, od środkowego uskołu muru ku prawej stronie zdjęcia, rząd nagrobków kwatery leżącej u podnóża skarpy. Na skarpie, w prawym górnym narożniku zdjęcia, duży krzyż typu **U**. Za nim krzyże na kwaterach leżących na skarpie.
25. P 1200395a. Tylne strony jednego z nagrobków z krzyżem typu **M**. Zwraca uwagę prostokątne wgłębienie, w którym umieszczano deseczkę z przybitą cynkową blaszką z wybitym numerem grobu wg numeracji ciągłej w danym okręgu cmentarnym i numerem okręgu (groby oznaczano arabskimi cyframi, okręgi rzymskimi). Na nagrobku widocznym na zdjęciu, dwie blaszki przybito bezpośrednio do cokółu, a trzecia, środkowa, wypadła lub została usunięta z otworu. Umieszczenie numeru grobu na ustawionym na nim nagrobku pozwalało zidentyfikować w wykazach, kto jest w nim pochowany, nawet w przypadku braku właściwej tablicy nagrobnej.

26. DSCF 1130. Jedna z tabliczek identyfikacyjnych grobu, przymocowana do tylnej płaszczyzny nagrobka (patrz: poprzednie zdjęcie). Numer 1154 na tabliczce pozwala na planie (załącznik 1), odnaleźć grób o tym numerze, a w urzędowym wykazie pochowanych na cmentarzu stwierdzić, kto jest w nim pochowany. Kilka tabliczek na jednym nagrobku oznacza, że nagrobek „obsługiwał” kilka grobów. W tym wypadku chodzi o trzy groby, nr 1152, 1153 i 1154/III (nowe numery obowiązujące wyłącznie na cmentarzu Nr 79, to odpowiednio: 1, 2 i 3).
27. PB 110063. Wnętrze cmentarza, widok zza muru w górnej prawej części cmentarza. Na zdjęciu można zidentyfikować wszystkie opisane na poprzednich fotografiach elementy wystroju cmentarza. Widoczny na pierwszym planie odcinek muru nie jest oryginalny. Podczas remontu cmentarza wykonano go m.in. z oryginalnych płyt kryjących stare mury.
28. PB 110065. Zbliżenie odcinka muru widocznego na fotografii 27.
29. PB 110061. Odcinek nowego muru w górnej, prawej części cmentarza. Widok z zewnątrz. W lewym dolnym rogu fotografii fragment płyty na zewnętrznym wyłamaniu muru, tworzącym obejście za pomnikiem głównym. Również do budowy widocznego odcinka muru, użyto płyt betonowych kryjących stare mury (patrz też: zdjęcia 27 i 28).
30. PB 110008. Fragment tylnej części zewnętrznego wyłamania ogrodzenia za pomnikiem głównym. Widok od strony cmentarza. Po lewej fragment pomnika, dalej drzewa za pomnikiem i nowy mur, z użytymi do budowy betonowymi płytami ze starego muru. Zwracają uwagę pnie drzew niemal przylegające do muru. W części opisowej dokumentacji oraz w opisie fotografii, wielokrotnie zwracano uwagę na destrukcyjny wpływ na architekturę cmentarza niewłaściwie posadzonych drzew, szczególnie rosnących tuż przy murach.
31. DSCN 9339. Mur po prawej stronie cmentarza. Widok w linii muru, od góry w kierunku przedniego prawego naroża. Na pierwszym planie, do uskoku, odcinek oryginalny, o szerokości 0,5 m, z betonową pokrywą ukształtowaną dwuspadowo, dalej, poniżej uskoku, mur po remoncie, o zmniejszonej szerokości, przykryty płytą o nieokreślonym profilu. Dobry stan płyty wieńczącej nowy odcinek muru wskazuje, że jego falistość nie wynika z działania sił wyższych, lecz jest dziełem wykonawców. U podstawy muru rząd 7 nagrobków z krzyżami typu **M**, na kwaterze z grobami od nr 67 do 73. W głębi, wzdłuż muru w przedniej części cmentarza, kwatery rosyjskie. Na zdjęciu dostrzec można słabo zarysowaną alejkę biegnącą wzdłuż kwatery z krzyżami **M**, odbijającą na wysokości drzewa w prawo, przed kwaterami rosyjskimi. Zdjęcie ukazuje też niebezpieczną dla muru bliskość drzewa.
32. DSCN 9327. Mur w lewym, górnym, narożu cmentarza. Dowiązanie nowego muru do starego. Nowy mur biegnie od naroża w kierunku wyłamania za pomnikiem głównym.
33. DSCN 9286. Mur w prawym, górnym narożu. Dowiązanie nowych odcinków muru o zmniejszonej szerokości do starego narożnika.
34. DSCN 9343. Zniszczona płyta wieńcząca mur w prawym, dolnym narożniku ogrodzenia (porównaj: zdjęcie 31).

1

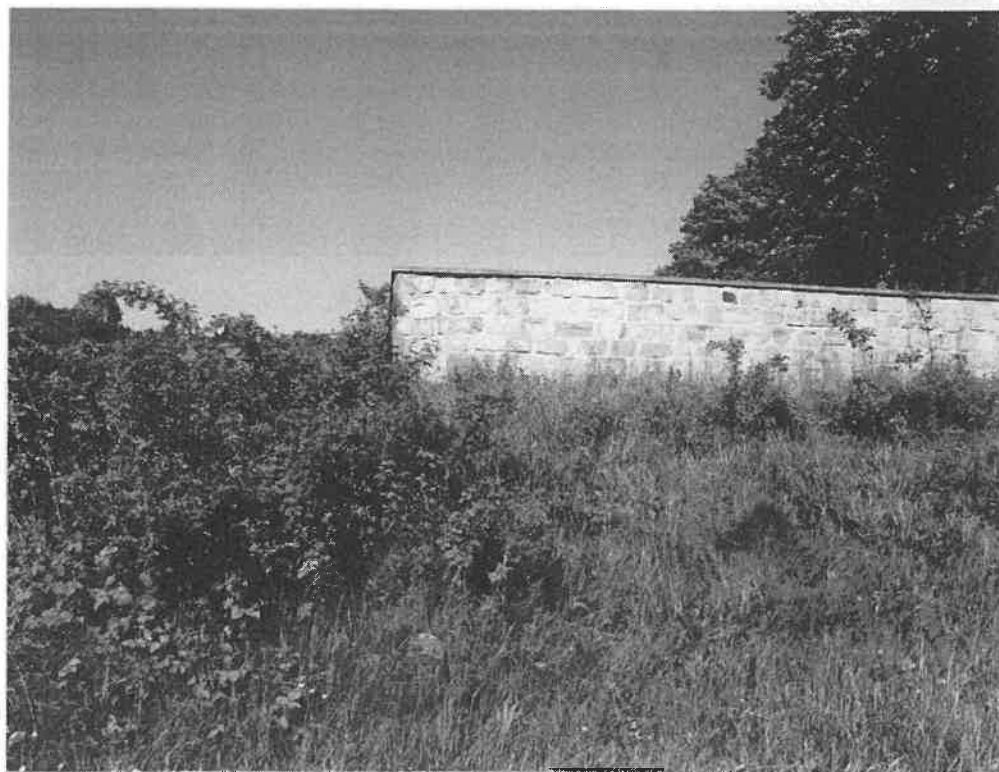

2

9/24

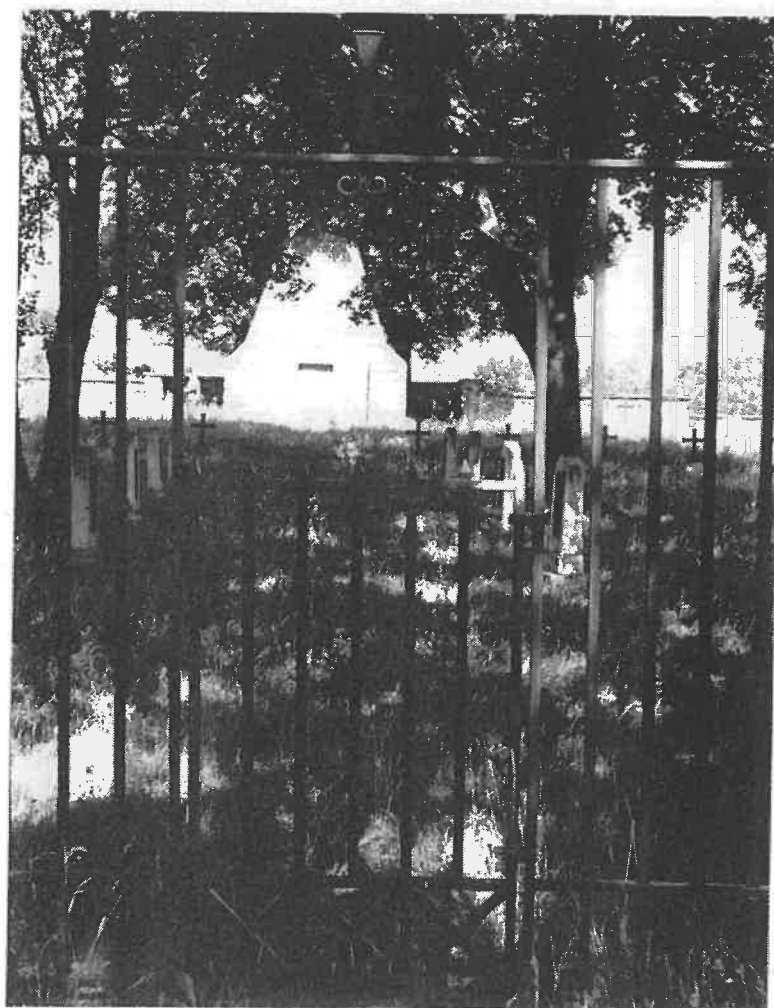
3

4

5

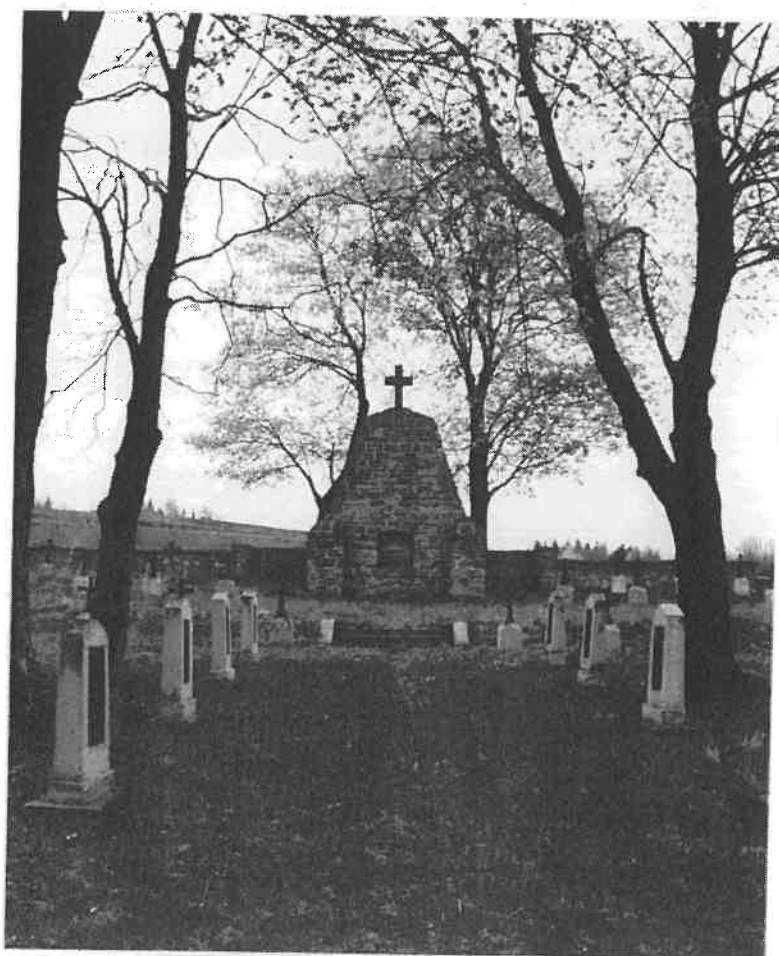

6

11/24

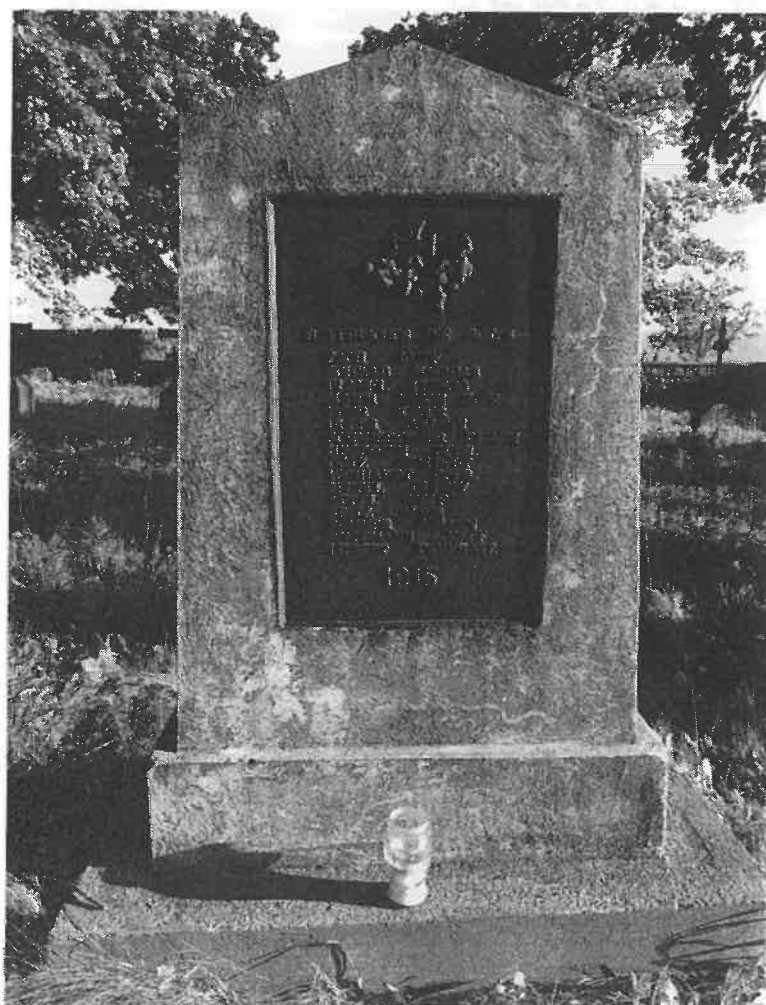
7

8

9

10

11

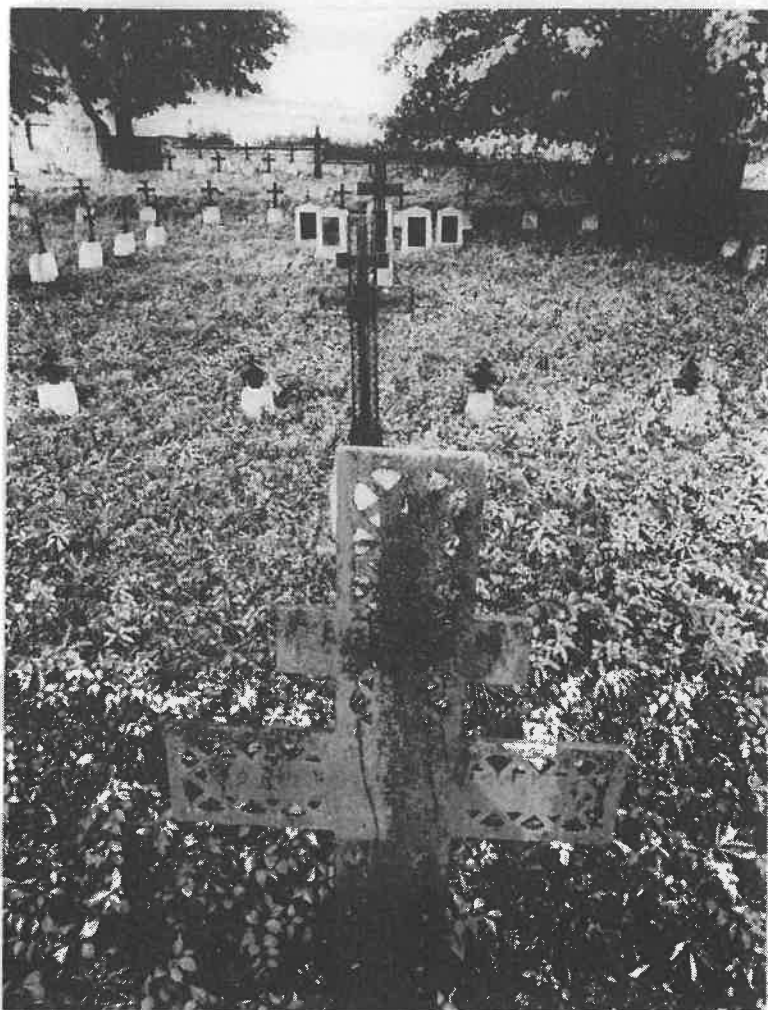
12

13

14

15

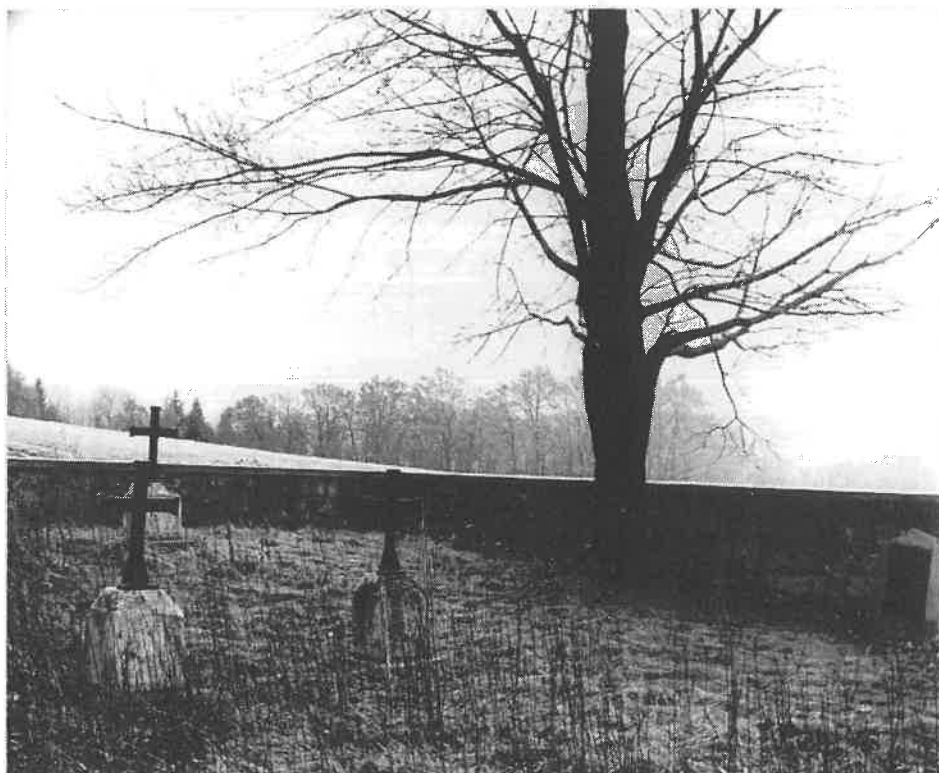
16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

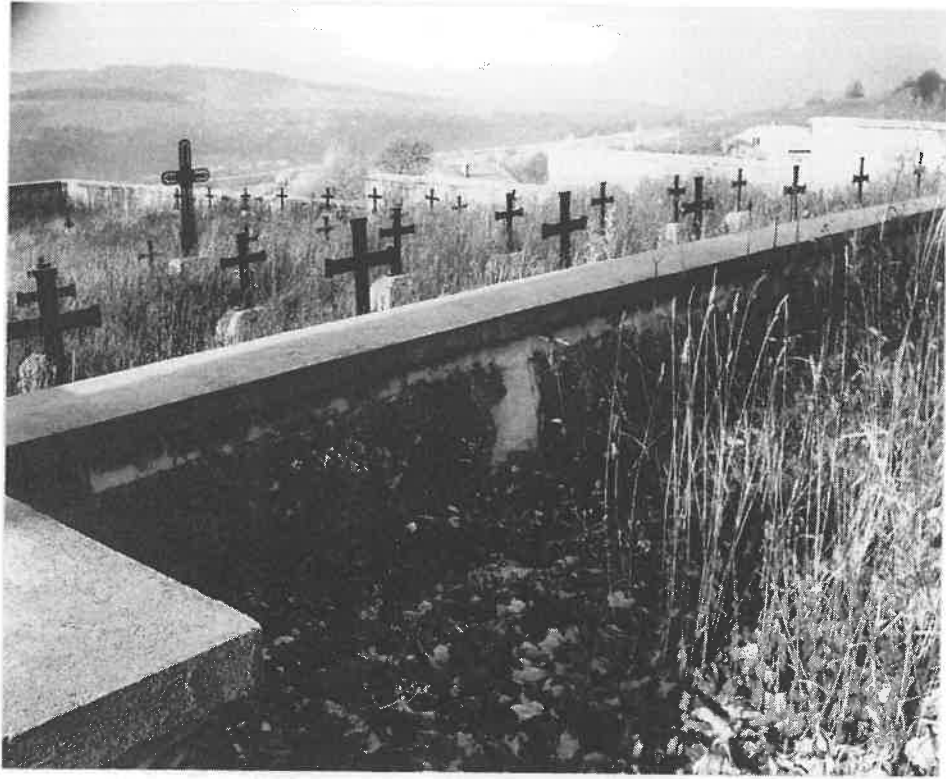
26

27

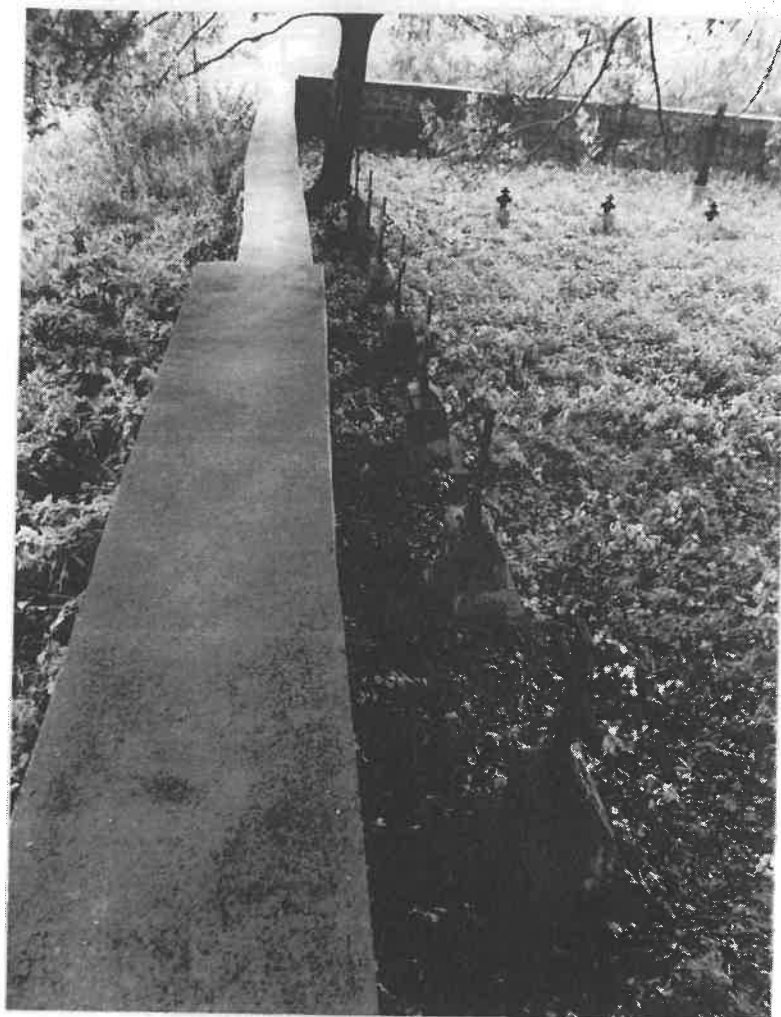
28

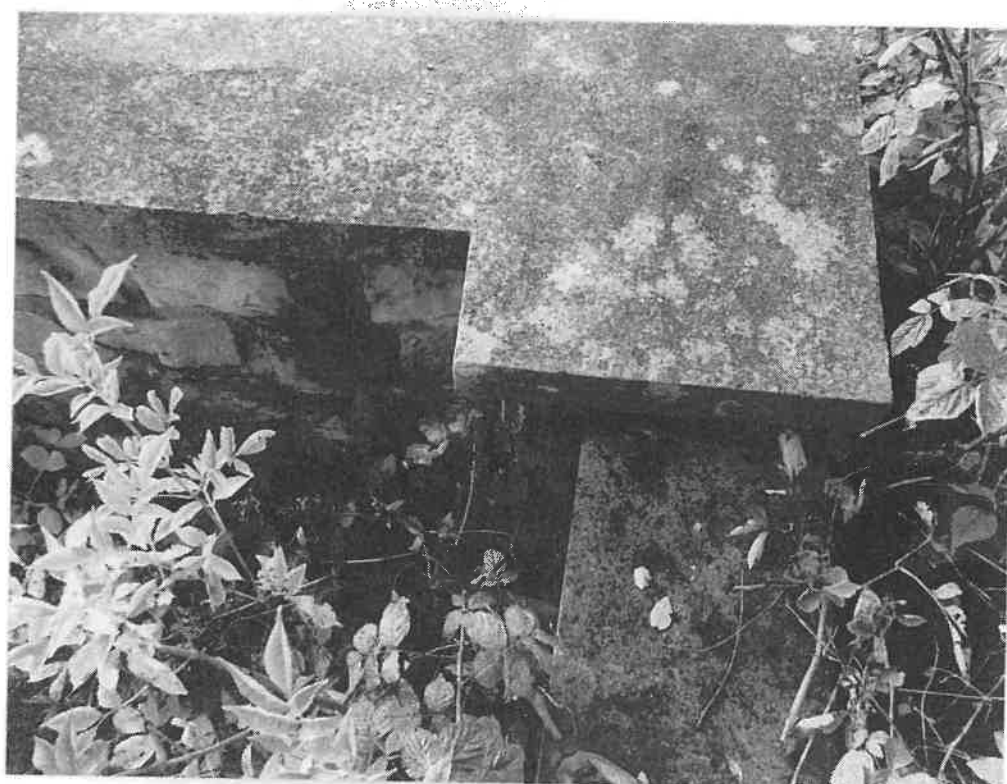
29

30

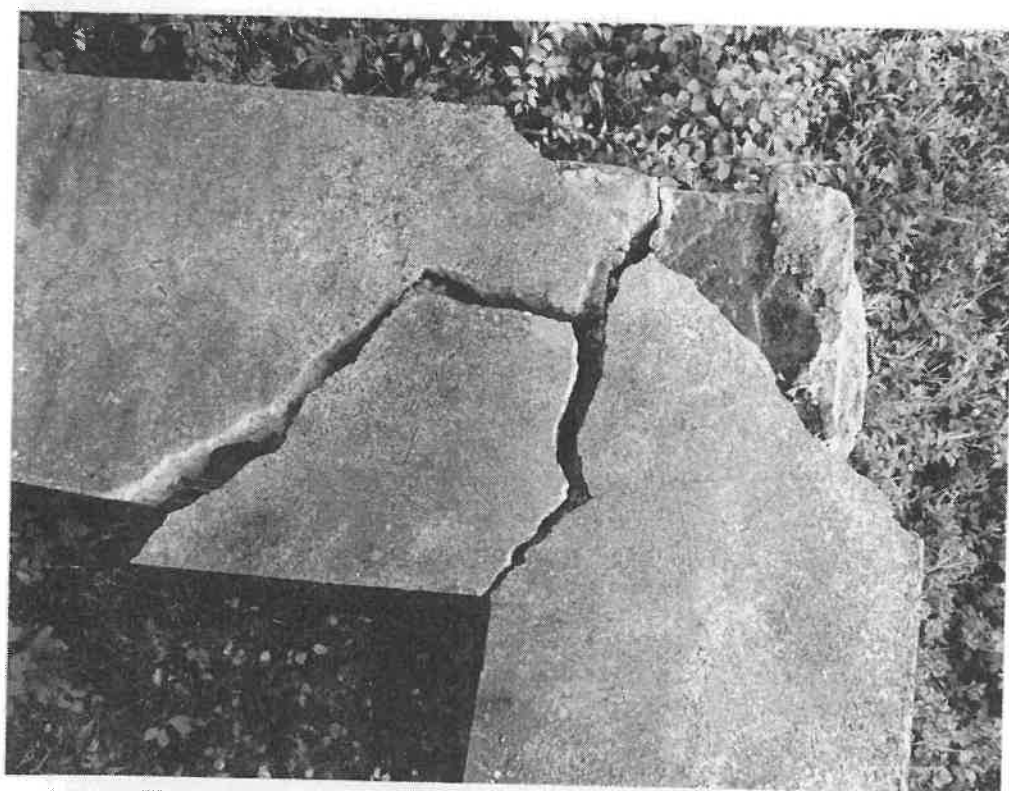
31

32

33

34